

JAYAPAL

A

DRAMA IN FIVE ACTS,

BY

VINÁYAK JANÁRDAN KÍRTANE,

AUTHOR OF THE ELDER MÁDHAVRÁV PEISHWÁ.

B o m b a y :

PRINTED AT THE INDU-PRAKASH PRESS.

SECOND EDITION.

1876.

Price 13 Annas.

(Registered under act XX, of 1847.)

(Right of translation reserved.)

INSCRIBED

TO

MY ESTEEMED FRIEND

NÁNÁ MOROJÍ, Esquire,

DEPUTY MAGISTRATE

DHOOLIA.

जयपाल,

(सुधारलेली आवृत्ति २ री.)

हे नाटक

विनायक जनार्दन कीर्तने,

थोरले माधवराव पेशवे या नाटकाचे कर्ते,

यांणी केलें

तें

मुंबईत

“इंदुप्रकाश” छापखान्यांत छापिलें.

सन १८७६.

किंमत १३ आणे.

(हे पुस्तक १८४७ चा भाकट २० प्रमाणें रजिस्टर केलें असे.)

(भाषांतराचा हक ग्रंथकारानें राखिला आहे)

PREFACE.

IT is not to praise my book or to tell you, good readers, how long I have been at it, or what labour it has cost me, that I write this preface. I write it to explain one or two points which some people may be inclined to find fault with.

First it may be asked (as has been asked by some) what life I wish to draw a picture of. The story has evidently an entirely Hebrew origin; the drama seems to be a thoroughly Maráthá production. To this there is a simple answer. It is not the dramatist's business to draw a picture of the outward man, to depict the every day life of this nation or that nation, to show what costumes the Hebrews wore, or what houses the Maráthás lived in. To him all nations and all times, as far as the exterior is concerned, are the same. He regards not the dresses; he regards not the houses; because as I have said, he regards not the outward man. He principally concerns himself with the inner being. He reasons thus:—Everywhere there are men and women; everywhere there are husbands and wives; everywhere there are parents and children. Everywhere therefore will certain feelings arise out of these relationships. Everywhere will men and women hang their happiness on each other's society. Everywhere will young husbands brag of the manifold virtues of their beloved wives, and everywhere will young wives pine for the company of their absent lords. Everywhere will fond parents feel excessively proud of their little ones, and everywhere will these pretty little ones turn their homes into

earthly paradises, by their innocent pranks and unmeaning prattle. Here is the good side of the picture. Have a peep at the bad side of it, if you please,—hard-hearted men and ill-natured women, false husbands and false wives, unnatural parents and ungrateful children. This side or that side, still the picture must be of the same object.

It is with the feelings and passions of man alone one can concern himself in a work like this, and it is with the feelings and passions alone therefore that I have concerned myself in this work.

Secondly, it may be said that I have laid my scenes in purely imaginary localities, that there is no Sadáshivapuri, or Vishwanagari on the map of India, nor ever was. To this I have to say you may justly take a writer of novels to account for this, but not a writer of dramas. To the latter's main purposes, (except in historical dramas), every city marked on the map of India is Sadáshivapuri or Vishwanagari. One city indeed may have magnificent palaces, another beautiful domes, and a third perhaps dilapidated ruins. But with those palaces or domes or those ruins, a writer of dramas has very little to do. Shakspeare was not so very ignorant of Geography as to call Bohemia an island; and yet everybody knows he has done so. The truth is, he had nothing to do with the actual position of Bohemia. His Bohemia you may regard a purely imaginary country, if you like.

One point more. Thirdly it may be urged that while the names of the higher characters in this drama appear rather ancient, at all events, not such as we are accustomed to in these days; the names of the lower ones appear modern. I must confess I was unable to avoid this. Books, Copperplates and Inscriptions have revealed to us the names of kings and warriors of bygone days, of gallant princes and fair princess-

es; but not of husbandmen and fishermen, of toilworne peasants and careworne housedames. But what care we for ugly names if our Manobá and Mánkobá and Bhágobá, will stand erect before you at your bidding!

Dear masters, the dish as it is, is on your table. Do your will. See if it suit your taste. If you find it palatable, the cook will think himself amply rewarded. If you are inclined, however, to make wry faces, give warning. The cook will then silently retire to his kitchen, reconsider his receipt and prepare anew his *masàlas*. Mean while adieu.

जयपालनाटक

अंक १—प्रवेश १.

(स्थल—वन.)

दुर्मति, मणिपाल, शूरसेन, वीरभद्र,
चित्रसेन आणि विचित्रवीर्य.

दुर्मति.—कायरे वावांनो कसें ? ठरवा, कोणता तरी एक वेत ठरवा. हें अर्धेमध्ये उपयोगी नाही. पुढें कुत्र्यासारिखें तुकडा खाऊन दाराशीं लोळत पडायार्चें असलें तर तसें होऊं द्या; आणि सिंहासारिखें छातीवर बसून गर्जना करायार्ची असली तर तसें होऊं द्या.

मणिपाल—ठरवायार्चें ठरवायार्चें तें काय आहे ? तोच वेत. मर्द आहे कीं कोण आहे ! वायकांसारिखें “करूं किं नको”, “करूं किं नको”, “करूं कीं नको” असें करीत बसायार्चें आहे ? तरवारीशीं गांठ घालायार्ची; मग यश येओ किंवा अपयश येओ. एक भाऊ नाही असें कां नाहीं हटलें ? नाहीं तर तो पुढें आमच्यावर स्वामी होऊन आम्हांला पायां पडावयास लावणार ! आम्हाला गुलामासारिखें वागावणार ! त्याच्या पोरांना आमचीं मुलें “जोहार” लपून ओरडणार ! तो राजाच्या सिंहासनाजवळ सिंहासनघालून बसणार आणि आम्हीं भालदार चोपदारांत उभे राहणार ! यरे

स्वप्न ! अरे दृष्टांत ! अरे तूं दृष्टांत्या ! थांत्र, तुला थो-
डवयांतच यमाजी भास्कराकडे पाठवितो. ते तुझ्या
दृष्टांताचा अर्थ करून सांगतील.

दुर्मति.—शावासरे शावास; मला मला भाऊ शो-
भतोस ! कां क्रूरसेन, तुमची तरवार काय म्हणते ?

क्रूरसेन.—तुम्ही ठरवाल तसें. आमची कोणत्याही
गोष्टीस ना नाहीं. त्या स्वप्नसृष्टीच्या नायकाला के-
व्हां तरी एकदां दक्षिणदिशेस पाठविलें पाहिजे खरें.—
चित्रसेना, तयारी असो द्या.

चित्रसेन.—तुमचा ठराव होण्यास मात्र उशीर.
ही तरवार म्यानांतून कशी वर येऊं पाहते आढे पाहा.
जसें कांहीं तिला सुद्धां तुमचा वेत पसंत झाला. परंतु
इतकेंच कीं,

दुर्मति.—अरे, त्या घाणेरड्या “परंतूचें” प्रयोज-
न काय ? “परंतु” हा म्हातारा लंगडा निश्चयाच्या वेतां-
त बिलकुल उपयोगी नाहीं. तूं चित्रसेना, तूं असा
दुटेकड्यांवर हात ठेवून उभा राहूं नको. पुनः बोल.
त्या “परंतूस” रजा दे.

चित्रसेन.—बरें तर तसें कां होईना ? दिली रजा
चला; तुम्ही म्हणतां तसें होऊं द्या.

वीरभद्र.—मग काय तुमचा वेत झाला ? मी तृतीय-
पंथी नाहीं हें तुम्हांस ठाऊक आहेच.

विचित्रवीर्य.—अरे चांडाळानो ! नका भलतेच
वेत करूं. अरे, तो तुमचा भाऊ ना ! सावत्र झाला
म्हणून काय झालें ? बाप तर एकच कीं नाहीं ? भ्रातृ-
हत्येचें पातक उगीच डोक्यावर घेऊन शापदग्ध कां

होतां? आपण होऊन खाईन कां उडो घालितां? आपण होऊन कर्मरूप नौकेस छिद्र पाडून पापसमुद्रांत कां बुडूं पाहतां? हे हात, प्राण्यांच्या रक्तात बुडवावे म्हणून दिले नाहीत. हीं शस्त्रें, एकमेकांच्या उरांत खुपसावीं याकरितां योजिलीं नाहीत. हस्तांनीं शस्त्रें बाळगून निरुपद्रवी प्राणी दुष्टांच्या जबड्यांतून सोडवावे, तरच ते हस्त, तरच तीं शस्त्रें आणि तरच ते वीर. अरे दुर्मति, आपल्या जयपाळानें तुमचा कोणता अन्याय केला? त्याला जीं भद्रसूचक स्वप्नें पडलीं तीं त्याणें भोळ्या भावानें तीर्थरूपांपाशीं तुम्हांदेखत सांगितलीं हाच काय तो त्याचा अन्याय ना? स्वप्नें कोणाच्या हातीं असतात? तुमच्या हातीं आहेत? मग तुम्ही त्या अनाथाचा कशासाठीं प्राण घेतां वरें? छे, छे, छे; कुत्सित वासनांनीं विटाळ लेल्या तुमच्या मनांस विचारजीवनांत एकदां बुडवून काढा; सचैल स्नान घाला आणि शुद्ध व्हा.

दुर्मति.—अरे वाहवारे तूं योगमार्गी; वाहवारे साधू. तुझेंच नांव विचित्रवीर्य? भीमसेनमहाराजांचा मुलमा विचित्रवीर्य तो तूंच? भगवद्भक्ता, जयपुगांतल्या तरुण स्त्रियांच्या आया तुलाच भात कायरे? वेशीवाहेरील पेटेंत मध्यरात्रीं पाहग कोण तूंचना करीत हिंडत असस?

क्रूरसेन.—कांही पापमीरु, आपण वारावर्षे तीर्थयात्रा करीत कां फिरत होतां, कांहीं स्मरण आहे? त्या गोष्टी आपल्या ध्यानांतून गेल्या असतील अरे, तूं त्या सकीशीं नाना तऱ्हा केल्यास. हसून, गोड वोलून, थट्टा करून, अगोदर तिचें चित्त आणि मग तिचें शरीर अशीं दोन्ही ही चोरिलींस; मग दिवसास सुद्धां रात्रच समजून, कोणी

म्हणेल ती तुझी धर्मपत्नीच, अशा प्रकारें तिच्याशीं तूं रत झालास; आणि तिचा नवरा अप्रतिष्ठेमुळें क्रोधाविष्ट होऊन जेव्हां तुझ्या अंगावर धांवून आला तेव्हां त्याचे दोन तुकडे करून टाकिलेस; ती हत्या नुव्हे नाहीं, आणि ही मात्र हत्या ! भलारे साधु ! लोकांच्या डोळ्यांतील मोहोरीएवढें फूल दाखविण्याच्या पूर्वी आपल्या डोळ्यांतील वडस वाढलेले दाखीव. बाबा, सगळ्यांची गांठ पडावी, परंतु लंगोटीयाराची पडूं नये.

विचित्रवीर्य.—ऋसेना, तूं माझी जी निर्भर्त्सना केलीस ती यथार्थ आहे. मीही चांडाळच; मीही पापीच. त्या आचरणाची स्मृति झाली म्हणजे अजून माझ्या अंगाचा अनिवार दाह होतो. त्या पापाचीं फळे जीं मी भोगिलीं आणि अजून भोगितां तीं जर नोट ध्यानांत घ्याल तर त्या लेकरा जयपाळावर तुम्हीं आयली तरवार कधीं उपसणार नाहीं. मी त्या विचाऱ्याचा जीव घेऊन जेव्हां पळालों तेव्हां माझी कोण दशा; कोणी पाठलाग करून मजला धरतील कीं काय या भीतीनें घोडा केवळ वायुवेगानें जाईल असा सोडिला; आणि सायंकाळपर्यंत साठ कोश भवानीपुरास गेलों. तेथें घोड्यावरून खालीं उतरलों मात्र, तों त्या विचाऱ्या जनावरानें प्राण सोडिला. रात्रीं एका मोडक्या देवालयांत उतरलों, आणि तेथें थकून कांहीं विश्रांति घ्यावी म्हणून जीं बसलों तों ज्याप्रमाणें महा नदीचा बांध फुटला असतां धो, धो, धो असा अनिवार पाण्याचा लोंढा वाहूं लागतो त्याप्रमाणें परम वेदना देणाऱ्या विचारांचे थवेच्या थवे माझ्या मनांत येऊं लागले. मला परम

अनुताप झाला. मग जशी छाकट्याची गुंगी उतरली म्हणजे तो शुद्धीवर येतो त्याप्रमाणे माझा खून चढलेला उतरून मी देहभानावर आलों. रात्री झोप कोठली? उंदीर जरी खडबडला तरी पोटांत धरणेकरांची धडकी भरावी. दिवसास सहज कोणी माणूस धांवत असला तरी मला धरण्यासच येतो असे वाटून मी राजरस्ते सोडून आडमार्गाने जाऊं लागावे. त्या वेळची माझी स्थिति एका ईश्वराखेरीज दुसरा कोणी जाणत नसेल. शंभरदां तर शंभर वेष धरिले. अखेरीस वैरागी वनून तीर्थयात्रा केल्या; आणि या प्रमाणे बारा वर्षे अतिदारुण वनवास भोगल्यानंतर कुटुंबसुखाचा उपभोग घ्यावा यासाठी पुनः तुम्हांत येऊन राहिलों. या गोष्टीस वर्ष झालें नाही तोंच तुम्ही आपल्या हाताने घरादारावर विघ्नाग्नि आणून घालूं पाहतां. तुमच्या त्या दुष्ट वेतांत मी कधी पडणार नाहीं. माझ्या पूर्वीच्याच अन्यायाचे ओझे मला डोईजड झालें आहे, त्याखालीच माझी कंबर वांकली, त्याखालीच मी मरणोन्मुख झालों आहे. नको, नको, पुनः पापवासना नको. आतां तें ओझे जर अणुरेणूभर वाढलें तर तें जीव घेऊन समूळ नाश करील यांत संशय नाहीं.

दुमर्ति.—तें केव्हां जीव घेऊन समूळ नाश करील तें करो; परंतु या तरवारी मात्र त्यापेक्षां जलद करतील; समजलास.

विचित्रवीर्य.—अरे, आग लागो तुझ्या समजण्याला. अरे, आपण—

दुमर्ति.—आग लागो तुझ्या तोंडाला. (तरवार उप.

सून) क्रूरसेना, धर, धर इला. इचीच कंवकी टाकतो
अगोदर काढून, मग तो. लागला आहे मघांपासून
वचावचा वडवड करायाला. चल चल. (चित्रसेन
दुर्मतीस आवरतो.)

विचित्रवीर्य.—तुझ्या तरवारीपेक्षां माझ्या तरवा-
रांचें पाणी निरस आहे असें समजूं नको. तूंच एक
क्षत्रियवीर्याचा असें नाही; परंतु पुनः मनुष्यपण सोडून
जनावरासारखें वागण्यास माझे मन घेत नाही.

दुर्मति.—सोड सोड, चित्रसेना सोड. अरे, पुनः
पुनः धरितो ! अरे सोड म्हणतो नी ! याला जनावर
कोण, तें दाखवितो. (सुटण्याचा प्रयत्न करितो.)

चित्रसेन.—हां, हां, हां ! विचित्रवीर्याला वाजूला
काढा. अरे वीरभद्रा, हो, मधें हो, मधें मधें हो. हा
सुटतो पाहा; अरे हो, अरे हो, अरे हो; अरे पण, अरे
पण; दम खा, दम खा, (अधिक आंवळून धरितो.)

दुर्मति.—(तरवार लांब झांकून) ध्या ती तरवार,
द्या मसणवटींत फेकून. नाही तर घाला माझ्याच
डोक्यांत.

चित्रसेन.—अरे शांत हो; अगोदर एकाचा निवाडा
ठरावयाचा आहे तो प्रथम होऊं दे. ह्या गरीवाला मारून
न तू काय करणार ? यापासून एवढें मात्र होईल कीं,
आपसांत फाटल्यामुळे आपल्या निश्चयाचें तीक्ष्ण अग्र
बांधट होऊन त्या जपपाळाच्या नाशास असमर्थ होईल.

क्रूरसेन.—तें खरेंच. तर मग आतां या विचित्र-
वीर्याविषयीं इतकेंच—एका इतकेंच.—विचित्रवीर्या, तुला
दास्यत्वाची फार आवड आहे. जो सकीचीं लुगडीं धुणारा

तो जयपाळाची धोतरें आपटण्यास कां मागे पुढे पाहिल ?
 न्हं असो; परंतु आम्हीं तुला तासाची पंखानगी देतो.
 तितक्या काळांत तुझा निश्चय होऊं दे. निश्चय म्हणून
 इतकाच व्हावयाचा कां, जयपाळाचा पक्ष धरून
 यमसदनास जावें किंवा आमच्या वेतांत मिसळून पुढे
 स्वातंत्र्यसुख भोगण्यास तयार व्हावें. चल आटफ.
 तासावर एक पळसुद्धां मिळणार नाही वरें. तुला वाटेल
 कां, मजजवळ तरवार आहे; परंतु विचार कर, आम्ही
 चवघे आहों आणि तू एकटा आहेस.

विचित्र.—(मनांत) बापड्या जयपाळा, व्याघ्रमु-
 खांत तू लवकरच पडणार. हे हिंसक लांडगे तुज
 निर्दोषी कोकराचें थोडक्यांत रक्तपान करणार. आतां
 असें उपयोगीं नाही. युक्ति लढविली पाहिजे. (उघड)
 मला तासाची मोकळीक आहेना ? आतां त्या तासा-
 च्या आंत जयपाळ आल्यास तो तास भरेपर्यंत त्याला
 तुम्हीं बोट लावूं नये.

चित्रसेन.—हो हो, तें टीकच. खऱ्या गोष्टीस
 आडकाठी कोण आणिल ? तो तास भरे तोपर्यंत
 आम्हीं चित्रासारिखे उभे राहतों; आहों या जाग्यावरून
 हालत सुद्धां नाही.

(दुरून जयपाळाचा शब्द ऐकूं येतो.)

जयपाळ.—एकून माया पुढें धांवते हें म्हणणं खरें
 आहे. पुत्रमंडळी जवळ नसल्यामुळे महाराजांची काय
 दशा झाली आहे ! पितृममता कांहीं चमत्कारिकच ! हे
 तरी वेडे शिकारीच्या नादानं बाहेर पडले, ते कोठें गेले
 त्याचा थांग देखील नाही. महाराजांच्या आज्ञेवरून मी

काल दोनप्रहरांपासून या रानांतून त्यांचा शोध करीत फिरत आहे; परंतु आजून माझा प्रयत्न सफल होत नाही. कोठे आहेत कोण जाणे? अरे वाः; तेथे पांच सात पुरुष दिसतात ते तर नसतील ना? हाका मारून पाहाव्या. अरे चित्रसेना! अरे क्रूरसेना! अरे विचित्रवीर्या! अरे कोणीच ओ देत नाहीत. (काही मोठ्याने) दुर्मती, दुर्मती, अरे दुर्मती.

वीरभद्र.—अरे, जयपाळाच्या हाकेसारखी हाक ऐकू आली. ऐका—होय त्याचीच; सावधरे सावध.

दुर्मति.—काय जयपाळाची हाक? या रानांत कोठला जयपाळ येईल? जयपाळ खुशाल स्वप्ने सांगत त्या म्हताऱ्याच्या डोळ्यांस पाणी लावीत बसला असेल.

जयपाळ.—वीरभद्रा, अरे चित्रसेना, ए दुर्मति, अरे आजून हाक ऐकू जाईना; विचित्रवीर्या!

दुर्मति.—अरे आतां असें नका करूं. कोणी तरी ओ म्हणा. कोणी तरी कशास पाहिजे, मीच म्हणतो.

जयपाळ.—अरे हाक द्या; अरे ओ म्हणा; अरे मी जयपाळ. ए दुर्मति; ए चित्रसेना; अरे दुर्मतीरे!

दुर्मति.—ओ; अरे ये, जयपाळा, ये; या झाडाखाली आम्ही आहो, ओ. हाका मारण्याची तर याणे सीमाच केली. आतां सावध असा.—ओ, त्याला अगदीं जवळ येऊं द्या आणि मग पकडा.

जयपाळ.—गेली एकदांची हाक ऐकू गेली. त्या झाडाखाली थांबले आहेत काय? ठीक आहे त्यांच्या मेळ्याकडे जातो.

(त्यांच्या मेळ्यांत जातो.)

विचित्रवीर्य.—मी तासाची मुदत मागून घेतली
त्यांची आठवण आहेना?

जयपाल.—अरे काय तुम्ही शरकलां! शिकार शि-
कार म्हणजे किती? काहीं धोरण असावें की नाही?
घरीं महाराजांची काय स्थिति झाली आहे! उठतां बस-
तां बोलतां, खातां, पितां तुमची आठवण होते. एक
घास घेतात आणि पोरें रानांत भुकेलीं असतील असें
म्हणतात. एक घोट घेतात आणि पोरें तान्हेलीं
असतील असें म्हणतात. दरवाजा झांकला असतां
कोणो उघडल्याचा भास होऊन मुलें आलींरे आलीं
म्हणतात. देवा, पोरें रानांत सुखी असोत, निर्विघ्नप-
णें घरीं येओत अशीं वाक्यें तर हजारदां तोंडांतून नि-
घालीं. अखेर तुमच्या शोधार्थ मला पाठविलें. तो
मी काल आज दोन दिवस भटकत होतों. चला आतां
तरी लवकर जाऊन त्यांची काळजी निवारण करूं.

मणिपाल.—अरे काळजी निवारण करण्यास तूं
एकटाच समर्थ होतास मग कां केली नाहीस?

जयपाल.—म्हणजे या बोलण्याचा काय बाबा अर्थ?

दुर्मति.—अर्थ इतकाच एकादें स्वप्न पाडायचें
होतें म्हणजे झालें. म्हाताऱ्याच्या सांखवनास आणखी
काय लागत असतें?

जयपाल.—म्हणजे? हें तर पहिल्यापेक्षांही बोलणें
गहन.

दुर्मति.—अरे हो, हो गहन; दाखवितां आतां कसें
तें गहन. जसें तें स्वप्न गहन, तसें हें बोलणें गहन.
मणिपाल, याला धरून ठेव—(विचित्रवीर्यास) काय हो

साधु! तुमचें मन तुम्हांस काय सांगतें? स्वर्गलोकींचा मार्ग धरा म्हणतें कीं मृत्युलोकीं आणखीं कांहीं दिवस वास करा म्हणतें?

जयपाल.—तुमच्या वोलण्याचा रोंख अजून मी ओळखिला नाहीं. आज कांहीं रंग निराळाच दिसतो.

दुर्मति.—घटकाभरानें याहीपेक्षां निराळाच दिसेल.

जयपाल.—वावांनो, हा तुमचा क्रोधाग्नि इतका प्रज्वलित होऊन मज पामराची कां आहुति मागतो? घराहून निघालों तेव्हां असें वाटलें होतें कीं, तुमची गांठ पडली म्हणजे तुम्ही अति प्रेमेंकरून गाढ आलिंगन द्याल; घराकडील क्षेमकुक्कल पुसाल; महाराज खुशाल आहेत कीं असें म्हणाल; जयपाल, तूं खुशाल आहेस कीं असें विचाराल; सारांश बाहेरील अनुभविलेल्या सुखाचा कांहीं वांटा मला देऊन आपलें सुख द्विगुणित कराल; अथवा दुःखाचा कांहीं वांटा देऊन आपलें दुःख हलकें कराल. तें सर्व एकीकडेच राहिलें, आणि आज तुम्हीं कांहीं निराळेच वेत करतांसें दिसतें. भगवदिच्छा!!

दुर्मति.—भगवदिच्छा नाहीं, दुर्मतीच्छा! समजलास? आतां कांहीं येत असलें तर घे देवाचें नाव; उगाच वेळ नको घालवूं. ज्या वृक्षाच्या मुळ्या खोल जाणार होत्या, ज्या वृक्षाच्या शाखा आसमंताद्वागों पसणार होत्या, ज्या वृक्षाची दाट पालवी दूरदूरच्या पांथस्थांस या, या, या अशा मधुरवचनानीं आगतस्वागत देणार होती, ज्या वृक्षाच्या फलपुष्पांचा अमृत-

तुल्य रस सेवन करून सर्व सचेतन विश्व सुख पाव-
षार होतें, तो वृक्ष आतां एका क्षणांत समूळ उपटून
टाकितो पाहा.

जयपाल.—काय, तर तुम्हीं माझा जीव घेणार ?

क्रूरसेन.—काय तूं अजून संशयांतच होतास ?

जयपाल.—जीव घेणार तर ध्या; परंतु इतकेंच
कीं, अगोदर माझा गुन्हा माझ्या पदरांत घाला; माझा
अन्याय मला दाखवा; मी आपणाकडून तुम्हांशीं वैर-
बुद्धीचा लेशही धरीत नसतां तुम्हीं हा प्रसंग मजवर
कां आणितो हे सांगा. न जाणून माझ्या हातून कांहीं
गैर गोष्ट झाली असल्यास दोन हिताच्या गोष्टी सांगून
बुद्धिवाद करणें हा तुमचा अधिकार आहे. मी खचित
सांगतो कीं, जाणून बुजून मी तुमचें काडीएवढें देखी-
ल वांकडें केलें नाहीं.

क्रूरसेन.—अरे भोळ्या भावार्थ्या, काडीएवढें देखी-
ल तुमचें वांकडें केलें नाहीं असें म्हणावयास तिळमात्र
लाज वाटत नाहीं अँ ? वांकड्यास शिंगें असतात
कायरे ? आमच्याशीं तूं शुद्ध तस्कराप्रमाणें वागलास.
लटकींच स्वप्न, लटकेच दृष्टांत, लटक्याच गप्पा
सांगून पितृममत्तारूपजीवनाचा सर्व पाट आपल्या
इच्छेनुरूप वळवून घेतलास ज्या मेघधारांची सर्वत्र
सारखी वृष्टि असावयाची त्या मेघधारांचे लहान साह-
न, एवढे तेवढे जसे मिळतील तसे, विंदु जोडून त्यांत-
च आम्हांस महालाभ मानावा लागला. आम्हीं काय
दासीपुत्र लागलां कायरे, म्हणून हा अपमान साहून
ठगीच राहूं ? लुबरेपणा करतेवेळीं सुख वाटतें. मग

आतां त्यांचें फळ भोगतेवेळीं कां दुःख ? पण तुझ्याशीं त्याचा वादविवाद कशास पाहिजे ? तुला अखेरचा ठराव सांगतो. आतां आपल्या जीवाची आशा सोड आणि—

(विचित्रवीर्य येतो)

या, हे कोमल अंतःकरणाचे आले.

विचित्रवीर्य.—(हंसून) कांहीं तसें झालें खरें. पाहिलें इकडे तिकडे; पण कांहीं लवकर निश्चयात्मक ठरवावें असें मन घेईना. तो निष्कपटानें बोले हेंही खरें वाटूं लागलें, आणि तुम्हीं म्हणतां हेंही खरें वाटूं लागलें. मागचीं तीर्थाटनेंही लक्षांत येऊं लागलीं आणि पुढची जासुदगिरीही लक्षांत येऊं लागली. असें मन कांहीं गांधळून गेलें. पण अखेर असा विचार पाहिला कीं, ही बेटी “कांकू” उपयोगी नाही. सापाचें पिल्लू प्रथम लहान असतें तेव्हां दांत नसतात म्हणून जर म्हटलें, जाऊं द्या कीं, यानें आपलें काय करावयाचें आहे ? हें मोठें होईल, याला दांत येतील हें कोणी पाहिलें आहे ? द्या सोडून; कशाला याचा जीव घ्यावा ? असें जर म्हटलें तर कसें चालेल ?

क्रूरसेन.—नाहीं. अरे वेड्या, असें म्हटलें म्हणून तें मोठें व्हावयाचें राहिल ? त्याला दांत यावयाचे राहतील ? तें कांहीं राहावयाचें आहे काय ? तें मोठें होऊन, हं, हं, हं आपला गुण करावयाचा तें करीलच. तेव्हां अशा ठिकाणीं दया दाखविणें हें मूर्खत्वाचेंच लक्षण. त्याला एकच उपाय, घे मुसळ कों ठेंच डोकें.

विचित्रवीर्य.—तसाच विचार केलाना ? असें पाहिले कीं हे उपयोगी नाही. वरं उपयोगी नाही तर दुसरा उपाय कोणता ? एक लहान बच्चा असतांनाच त्याची त्रजवीज करून ठेवावी; नाही तर मग—मग बोलून, बडबडून उपयोग नाही. मग आपला देवावर हवाला द्यावा.

दुर्मति.—असें, असें; याच्या आणि त्याच्या मध्ये कांहीं जागा आहे काय ? हेंच; आम्हीं पहिल्यापासून पाहात होतो तें हेंच. एक त्याच्या वर तरी बेतली पाहिजे, नाही तर आमच्या वर तरी बेतली पाहिजे, तेव्हां मग ?

विचित्रवीर्य.—असाच विचार करून पाहून ठरविले कीं, तुमच्याच वेतांत शिरावें. पण एक आतां आं ? तुमच्यांत तर आलोंच; परंतु तुम्ही हंसा किंवा कांहीं करा ! प्रत्यक्ष मारणें म्हणजे कसेंच वाटतें. याकरितां असें करूं कीं त्याचा पर्यायानें जीव घेऊं.

चित्रसेन.—हं; हें एकशेपूट निघालें पाहा. पर्यायानें जीव घेऊं म्हणजे ?

विचित्रवीर्य.—म्हणजे, जीव तर ध्यावयाचाच; परंतु पर्यायानें ध्यावयाचा. लागलीच तरवार उरांत खुपसून तांबडी लाल करावयाची नाही; तर कांहीं पर्याय करावयाचा. तुम्ही सर्व जर ऐकूं असें म्हणाल तर पर्याय कोणता तो सांगतो. परंतु पर्याय करावा हें चांगलें.

क्रूरसेन.—येऊंदा एकदां, काय पर्याय, पर्याय मघापासून चालला आहे तो येऊं द्या. अगोदर बोलू बोलूनच पुरे केले आहेस.

विचित्रवीर्य.—बोलें ? दिलें मला ?

दुर्मति.—दिलें, दिलें, दिलें. आतां काय म्हणतोस
आणखीं? एकदां बोल काय तें म्हणजे मिळविलें आम्हीं.

विचित्रवीर्य.—बोलतो तर एका; कोणी कडून
तरी याचा जीव ध्यावयाचा कीं नाही ? मग तरवारीच
कशाला पाहिजेत ?

चित्रसेन.—हो, तरवारीचें काय काम ? त्याशिवाय
होत असलें तर बरेंच आहे.

विचित्रवीर्य.—ठीक ठीक. माझे असें म्हणणें कीं,
करून सवरून नामानिराळें राहाण्यास जर जागा
मिळत असली तर कां सोडा ?

चित्रसेन.—हो, मग तर फारच चांगलें.

विचित्रवीर्य.—तेव्हां असें; या येथें पर्याय करावया
चा. मिळून अर्थ एकच; आम्ही नाही आमच्या हाता-
नें केलें म्हणायचें; इतक्याच तोडीतलें आहे. परंतु
आहे. पर्याय आहे. या दाट वनांत आपण वांकडेति-
कडे फिरत आलों तेव्हां आपणास खोल गुहा किती
दिसल्या ?

क्रूरसेन.—बरें दिसल्या दोन तीन, मग ?

विचित्रवीर्य.—त्यांतली एक शोधून काढून त्यांत
ह्या स्वारीला अडकवून वाहेरून मला पांच दहा मा-
णसांना न उचले असा दगड देऊं तोडाशीं बसवून.
यांत खायाला काय घणघणघंटा. आपसुकाच काम
होतें आहे. शिवाय आपण त्याच्या अंगाला बोट लाव-
लें नाही अशी शपथ द्यावयास मोकळे ते मोकळे.

दुर्मति.—आणि कोणी येऊन त्याला काढलें तर ?

विचित्रवीर्य.—काय विचित्रच आशंका! या रा-
मांत कधीं कोणी आलेले ऐकिले आहे तरी ! त्या
गुहा काय वाटते आहेत ? आपण हरहमेशा येणार
तरी आपणाला सुद्धा सांपडायला महा प्रयास पडतात.
तर मग म्हणे कोणी आले तर ? हे काय शुष्क बोलणे ?

दुर्मति.—पण त्याचा काय नेम आहे ? वेळ आहे;
आलेच तसे कोणी तर ?

विचित्रवीर्य.—ठीक ठीक. आणि हे वृक्षच खाली
उपटून पडले तर ! ही भुईच खाली बसली तर !
हे आभाळच खाली गडगडून आले तर ! सारांश
इतका दिसतो की, मी काढीन तजवीज ती कशीही
असली तरी तुम्हांला म्हणून पसंत व्हावयाची नाही.
मी आपला इतका दुराग्रह सोडून तुमच्यांत येऊन
मिसळलों तरी तुमच्यानें माझ्याकरितां इतकेंसे सुद्धां
करवेना ! त्यांत “ तुला दिले, दिले, दिले ” असा त्रिवार
उच्चार केला असतां हे सुक्षत्रियाचें लक्षण नव्हे.
देव कधीं अशाला साहाय्य व्हावयाचा नाही. या
लढा तर, माझ्याशींच पूर्वी लढा. पाहिजे कशाला ?
(तरवार उपसतो.)

चित्रसेन.—पहिले पाडे पढ पंचावन्न. हे आले
पूर्वीच्या थराला. दादा, आतां आग्रह सोडाना बरे !
तो म्हणतो तें काहीं गैरशिस्त नाही. तो आपले सर्व
ऐकतो तेव्हां त्याचें एवढें तरी ऐकिले पाहिजे. अर्थ
दोहांचाही एकच आहे.

दुर्मति.—बरे तर वावा होऊंदा. एकच खरे; परंतु—
तुमच्या कोणाच्या लक्षांत येत नाही. नाहीरे नाही.

चित्रसेन.—आतां “परंतु” नको. झालें वात्रा, तूं म्हणतोस तसेंच; चला घेऊन आतां या बंदिवानाला.

जयपाल.—चला मी हा तयार आहे. केव्हां तरी जायाचेंच. येथें अक्षय्य राहण्यास तर कोणीच आला नाही; परंतु सांगून ठेवितों, तुमच्या कर्माची फळ तुम्ही भोगाल. सर्वांचा शास्ता कधी झोपां गेलेला नसतो. ह्या प्रसंगी तो तुमचें व माझे दोषांचेंही सख पाहतो आहे. अखेर न्याय तो करीलच करील.

दुर्मति.—तें खरें; पण तुम्ही चला आतां अगोदर. ब्रह्मज्ञान ब्रह्मगुहेंत. येथें कशाला ?

जयपाल.—वरें तसेंच कां होईना ! चला.

विचित्रवीर्य.—(मनांत) ह्या गुहेंत जाण्याच्या येण्याच्या शंभर वाटा मला ठाऊक आहेत.

(सर्व निघून जातात.)

प्रवेश २.

(स्थल) गुहेच्या आसपासची जागा.

सुभाना, मनू व माणकू.

सुभाना.—काय व मनबा ! थू तिच्या, काय मागम्. सवी लागना ! आव कुनिकड आलो तरी कुनिकड. सोरीवी तिकड न्हायली, वाइसाववी तिकड न्हायल्या, सातसाववी तिकडच, नानासाववी तिकडच आपुनच कुनिकड निसाटलों !

मनू.—काय सांगाव राव भ्वांग आपला. चालता चालता तर बगा याइ निगाल. कुट आइरानामंदी

गवासलो आन काय कारखाना होऊन वसलाया—
मानकुवा, तुमी त वा लईच मोन धरलनी.

माणकू.—तुमी हा खुसमोजी मनवा आव मोन
कशाच ? हित आलाया कंटाशी परान. मेटा बर्मगि-
न्यानी आला म्हगून हित मोन धरल्या विगार काय
संक करील ? नीट हिगड ध्यान द्या अं. काल
धरूनशेनी हे बंदुकिच वज, हे तलवारीच वज, हे
ढालीच वज इक्त झाडून समद ध्येवूनशेनी घालधि-
रटी, घालधिरटी, घालधिरटी चाल्या. त्येतून तों-
डवल कराया भाकरीचा तुकडादिकून न्हाई वगा.
काय भोग सांगावा !

सुभाना.—आव लग्नाच्या पोळ्या निचारत्यात ! अस
काय म्हंगता—वगा मनवा, दिसाया वगा कस ह्येपुस-
लिंग दिसत ! पर जवाका मरद वसला व्हता मांडी घालू-
नशेनी तवा काय राव पुसता ! वाडप्यास्नी ज्येरीज्ये-
रीला आनलनी ! मानकुवा, काय साद हाय ता म्हंगता !

माणकू.—न्हानपनापासन वगा आपुनला दगदग
मजी काय त्येची आजतलुक म्हायती न्हवती.
(डचकून)—दगा व दगा ! सुवानवा परसंग नीट
न्हाई व न्हाई—ऐका व मनवा ; थट्टा मजी किती ?
सुवानवा, कान वेऊनशेनी वगा वर !

सुभाना.—व्हय, खर व खर मनवा. निगाया
म्होरुत लई वंगाल लागला—हित च्येष्टा हाय.

माणकू.—आता व सुवानवा ! मनवा आतां ! तुम-
च्या गळ्याच्यान व मनवा आपुन कांदि कांदी भाइर
निगालो न्हाई. समद्यामंदी नांव इक्त वगा आपनाला

ठाव. आन कुनिकड आज भ्वोग आला आन हित पडलो. ह्यो अचानक घाला वगा कसा हाय !

सुभाना.—मनवा, शबुद ऐकला काय ? तुमी काइवी म्हना, पर आपला दिकून जीव धाकधुक करतोय.

माणकू.—वायकापोरामंदी धड जाऊनशेनी पडन जरूर वगा.

मनू.—अर काय विटयानो पाडविड लागल्या तुमाला ! सुवानवा, तुमीवी राव ढिल्यावानीच करिं. तानी !—कायर मानक्या, नावच विट्या ग्वाड ! लट-लटा कापतोस काय ! झाडाभाड लपतोस काय !—आर तुमी आमी आलो तसच आनिक कुनी येऊन बसलाया रूं रूं करीत, अन हाय काय ? चला व सुवानवा सोद घेऊ.

माणकू.—आपुन न्हाइवा. उग दोन पावल लांव हाय त्येवी म्हन आनिक, तर !

मनू.—या येळस जर हिंग तिग केलस तर वग माज्याशी गाठ हाय ! सांगतो. गचर न गचर चारीत न्हेईन. ढिल ल्येकाच्याच !—चला व सुवानवा.

सुभाना.—चला चला. आपुन तयारच हाऊत.

(गुहेच्या तोंडाशी जातात.)

जयपाल.—भगवंता तुझ्या इच्छेनें सर्व गोष्टी होतात, मग याची भीति कशाला पाहिजे.—अरे मी इतके भार्जव करीत असतां त्यांना कधीं खाईनसें झालें.

माणकू.—मनवा कान द्या. “कंदी खाईनस झाल हाय” म्हंगतो. आव न्हव व न्हव. आत लागल्यात मांडन. येक म्हंगतो मी खाईन, दुसरा म्हंगतो मी.

खाईन, तिसरा म्हंगतो मी खाईन. चला बा हात जोडतो, मनवा चला. उग हित चटनीवानी सुयानवा, जाव लागल बगा. विर्मराक्ससाची जागा मनवा हाय; नगा वाट जाऊ.

मनू.—थू ल्येका रड्या.—कोनर कोन ? तुला राम-चंद्रजीची आन हाय, गायत्रीची आन हाय, वामनाची आन हाय, बोल तू कोन.—सादा मानुस असलास न्हिग भाइर तुला काडतो. विर्मराक्सस असलास तर आलो-या तुज्या घरा; काय करन ते कर.

जयपाल.—अरे दयावान पुरुषा, भूत, पिशाच व राक्षस ही भीति मनांत बाळगूं नको. मी तुझ्यासारखाच माणूस आहे. कांहीं मागील जन्मातील पापाची फेड करावयाची असेल म्हणून हे अयोग्य कारागृह दुर्दैवेंकरून मला प्राप्त झाले आहे.

मनू.—मानुस हाइस तू ?

जयपाल.—निभ्रांत माणूस आहे.

मनू.—हित वामन न्हाई; न्हाइ तर त्येची कां गायत्री दावली असती मजी आपसुक कळत.—आर भातल्या हिड बग. गायत्री म्हन गायत्री.

जयपाल.—अरे तूं संशय सोड. मी पिशाच नाहीं. गायत्री म्हणूं ? गायत्री.

मनू.—बर हाय, राम म्हन.

जयपाल.—(हसून) राम.

मनू.—तीनदा म्हन तीनदा; राम, राम, राम.

जयपाल.—राम, राम, राम.

मनू.—कायर विट्यां मानक्या, च्येस्टा असती तर

राम राम असा सबद निगता? थु येड्या; वग तिकून वाट हाय का. सुवानवा, तुमी हिगड वगा. मी हिगड पातो.—(कांहीं वेळानें) ह्ये हिगड बीळ गवासल वगा. ह्यो वगा कसा रांगत जायाचा मार्ग हाय.—कायर आतल्या?

जयपाल.—काय म्हणतोस बाबा?

मनू.—ह्ये हिगड मी कुट हाय न्हायी हिगड; आन वग आसच चासप! मजी वग वर हातभर रुंदीच बीळ हाय. त्येतून निसाट. आंग काडीत काडीत ये भाईर.

जयपाल.—(तसें करून वाहेर येऊन) हे सत्पुरुषा, माझी एक विनंती ऐक.

मनू.—कायर वा इनंती तुजी?

जयपाल.—मी आपल्याला आजपासून तुझा दास समजतो. जिकडे तू तिकडे मी.

मनू.—दास मजी चाकर न्हव काय? नगर वा मला कशाला चाकर व्हावा! मी वग धा शिपायांचा नाईक. येक होर दरमा हाय. बायको ती आपली दळतिया कांडतिया; कोरड्यास वि करते, मला वि घालते, आपुन बी खाते, पोरानी बी उल उलस देते; हं. चाललाया संसार. संसार कुट न्हातो. मी-र काय करू चाकराला—पर वग तु गुनी दिसतोस. चल मजी बरोबर भाऊ म्हनून. खाईन मी भाकर त्येतली देईन तुला बी जराशी. आमचे सरकार हाय. ता सेनापाते. वाइसाव बी लई चकोट हायता; करतिला तुजी कुट तरी सोय.

जयपाल.—(मनांत) शूद्रजातीचा असून काय सरळ भाव व काय थोरवी ! देवा, हे उपकार फेडीव.

(सर्व निघून जातात.)

अंक २

प्रवेश १.

कमळजाबाई, सारजा आणि एक पदरची म्हातारी.

कमळजाबाई.—सारजे, अशी ये. अगवाई शिवशील तूं. तुळशीला पाणी आसून घालायाचें आहे—पदर आटप.

सारजा.—काय सांगूं बाईसाहेब ! तुम्हांला वाटेल तोंडदेखणी बोलते. ही सारजा तोंडदेखणी बोलायाची नाही. काय म्हणत होतें—बाईसाहेब, ऐश्वर्याची कांतीच निराळी. ती लप म्हटल्यानें लपायाची नाही. लग्नाच्या आधींही तुम्हांला पाहिलें होतें आणि आतांही पाहात्यें; पण हा रंग कांहीं बाई तेव्हां नव्हता. आतां दिसतां जशी कांहीं विनली एकादी.

कमळजाबाई.—काय मेली गोडबोली ! आतां काय जास्त झालेंग ?

सारजा.—जास्तीवर काय आहे ! इथे दागिने घालतां तिथेही घालीत होतां. पण असें कां म्हणतां ? अधिकाराचें तेजच निराळें. आतां कशी घराची भरली लक्ष्मी दिसतां.

कमळजाबाई.—आणि लहानपणीं कशी दिसत होत्यें ग ?

सारजा.—नाहीं, लहानपणींही दिसत होतां—अहो, माणिक कोठेंही पडलें, कसेंही पडलें, म्हणून वाईसाहेब, तेज लपायाचें आहे काय ? तें नाहींच. पण कांहीं म्हणा, आतांची तजेली जास्त—(हांसून) . पण वाई लहानपणची अशी मौज तुमची ! आम्हांला हस-हसून बेजार करावें. तुम्ही एवढिशीं होतां तेव्हांपासून आईसाहेबांनीं माझ्याच गळ्यांत बांधलीं. काय सांगू तेव्हांची मौज ! तुम्हांला कशाची आठवण आसा-याची आहे.—भारी, भारी मौज.

कमळजा.—ती कशी ग ? मेलें लहानपण कसें तेव्हांच गेलें.

सारजा.—एक दिवस ज्या वाई इट्ट धरून बसलां—त्या इट्टाला नांवना गांव—थोरल्या दादासाहेबांचा सोहाळा व्हावयाचा होता; ते भरजरी पीतांबर नेसले होते, आणि गद्रावाई भरजरी शालू नेसली होती—गद्रावाई तरी मोठी खुटखुटीत बायको दिसते—आणि दोघें वाई चवरंगावर जवळजवळ बसलीं; आणि मार मोठ्या मोठ्या ब्राह्मणांचा धाट बसला; पलोकडे गद्रावाईच्या माहेरचा अहेर येऊन पडला; आणि इकडले तिकडले अहेर येऊन पडले; आणि मार वाई कचेरीचा धाट बसला; आणि वाजंत्रें वाजायला लागलीं; आणि मार गर्दी उसळली; इकडे वाई तुमचें धूम रडें चाललें असे. रडरडून डोळ्यांचो मुटकुळो वळलीं. दुसरें कांहीं नाहीं, एकदां मला गद्रावाईसारखें नेसवा, मला गद्रावाईसारखें बसवा, गद्रावाईलाच बसवावें वाटतें. हें एकसारखें चाललें होतें. आणि वाई रात्री तीं दाद-

लावा यको खोलीत चाललीं आणि मग तर रडरडून
अगट केले. माझी सगळीं हांसहांस हांसलीं.

कमळजा.—ह्या काय मेलें—मी म्हणलें, एखादी
चांगली गोष्ट सांगशील; सारजे, आतां पुरे कर द्या
गोष्टी. तुला कशाला बोलावून आणिलें समजलीस ?

सारजा.—कशाला बाईसाहेब ?

कमळजा.—अगदीं मेलें वेड्याचेंच सांग घेतेस !
काय करूं, कसें तरी सांगूं, आतां !

सारजा.—तुम्हांला एकच सांगून ठेवतें बाई. ही
सारजा इतर गांवगुंड वायकांसारिखी नाही. लोकांची
चाकरी करिते हे नका सांगूं. दैव कांहीं बाई कोणा-
च्या स्वाधीन नसतें. आज मेली भरभर असते, आणि
उद्यां पाहावें तों कांहीं नाही. तें कांहीं कोणाच्या
स्वाधीन नसतें. पण माझा आपला मी स्वभाव सांगतें.
केव्हां झालें तरी काय, आपलें ऐकून घ्यावें. झालें आप-
ल्या हातून काम, तर करावें—नाहीं तर पोटांत घालून
ठेवावें. तेरीबीचिप्प आणि मेरीबीचिप्प.

कमळजा.—(मुद्रा बदलून) सारजे, कायग तुला
सांगूं ! माझ्या मनातली गोष्ट; अग, मनालाच सांगूं
नये असें वाटतें. सारजे, लहानपणापासून तुजजवळ
हितगुजाच्या गोष्टी बोललें. खरेंच सांग, आतां मी
सांगतें हे कुठेंकुठें बोलणार नाहीसना ?

सारजा.—बाई मला मघापासून चमत्कार वाटतो.
आज मी थोडी फार बारा आणि बारा चौवीस, आणि
त्यापूर्वीं तीन, अशीं सत्तावीस वर्षे तुमच्या आईजवळ
घालविलीं. मेला पुरुष असता तर दाढीमिशी पिकली

म्हणता. सत्तावीस वर्षे त्यांच्यापाशीं घालविलों, पण त्यांणीं कधीं संशयाचा चकारशब्द देखील काढिला नाही—तुम्ही मन मोकळें करून मशीं बोला. या सारजेच्या तोंडांतून जर ब्र निघाला, तर फार काय सांगूं ही जीम तुमची.

कमळजाबाई.—हें खरेंना पण ? मी तुझा संशय घेतें असें. वाटूं देऊं नको. पण बाई ! माझी मीच लाजतें. काय करूंंग एरवीं हा मेला जीव जाता तरी बोलतेंना; पण काय करूं, निरुपाय झाला आहे.

सारजा.—बाई, बाई, बाई, बाई, तुमच्या संशयाची तर पराकाष्ठाच झाली.

कमळजाबाई.—तसें नको ग मनात आणूं. बोलतें तर आतां परवां वाघावर शिकार केली, ती तूं नव्हतीस पाहायास.

सारजा.—आमच्या कपाळीं हें घर लागलें आहेना बाई. म्हाताऱ्या माणसांना कांहीं पाहावें लागत नाहीं.

कमळजाबाई.—त्या दिवशींचा चमत्कार पाहून हें मन, काय ग, तूं पाणचट म्हणशील.

सारजा.—हं, पुढें; अडूं नका.

कमळजाबाई.—आतां करतें मन मोकळें तर. त्या दिवशीं त्या पटागणांत माझें मन जें उडून गेलें आहे तें अजून परत आलें, नाहीं. काय करूं, कांहीं उपाय सांग.

सारजा.—(हांसून) बाई उडालेला पदार्थ कोठें तरी पडतो. तुमचें मन जें उडालें तें कोठे जाऊन पडलें तें सांगा म्हणजे मग उपायाची योजना मी करितें.

कमळजाबाई.—काय ग मेलें, तूं भलत्याचा भलताच अर्थ करितेस ! असा वाई अर्थाचा अनर्थ नको करूं.

सारजा.—आम्हांला आपला भलत्याचा भलता अर्थ चालंतो—काय तरी सांग ! तुमच्या माहेरीं आलें त्याच्या अगोदर,—तेथून निघालें ती तुमच्या माहेरींच आलें—त्या मुक्तावाई सिलेदारिणीजवळ होती. तिला हें असलें वेड भारी असे. (हळूच) नवव्यानं सदा स्वारींत असावं; कधीं साचार महिन्यांनीं तो घरीं येणार. मग तिनं मला कामगिरी सांगायी. पण आजपर्यंत हरा, शिवा, केशवा, ही गोष्ट माझ्या (वंवीजवळ हात नेऊन) येथे जी एकदां घातली आहे (कंटावर हात ठेवून) ती एथं काढिली नाही. आज आपला तसाच प्रसंग आला म्हणून आणि तें तुमच्याच पार्शी म्हणून. कां, म्हातारपणीं हे चाळे कशाला पाहिजेत? एथं वोल, तेथं वोल, तेथं वोल, याशिवाय काय अडलें आहे?

कमळजाबाई.—मेल्या मना, हो निर्लज्ज. सारजे, त्या पटांगणांत वाघावर प्रथम पांचपंचवीस सरदार एकदम चाल करून गेले; राणीसाहेब, मी, प्रधानजीची वायको, साळांक्यांची मुलगी प्रभावती आणि निराबाई सरसुभेदारीण अशा मागच्या बाजूस मौज पाहण्यास उभ्या होत्या. आणि वाई जेव्हां वाघाचीं डुरकावणीं आणि त्यांच्या अरोळ्या ऐकिल्या, तेव्हां झालां आम्ही गर्भगिळीत; लागलां वाई एकीमेकीच्या लोंढाकडे टकमक पाहायला. इतक्यांत आमच्या

संरक्षणस जे पांचपंचवीस होतें त्यांना त्याणीं आरोळी टोकिली. “ अरे वाघ चक्रर घालीत तुमच्याकडे उलटला, तिकडून पुढें व्हा. वायकांवर प्रसंग गुदरेलरे गुदरेल. ” या आरोळीबरोबर पुढें जे सरसावले त्यांत, माझा—आमचा जयपाळही सरसावला. सारजे त्या दिवसाचा त्याचा पराक्रम काय सांगूं! तिकडून हां, हां, हां, जां म्हणतात, अरे वाया ग्रासल्या, धांवा, धांवा, ही आरोळी संपते, जां तोंच इकडे शावास, शावास, शावास, जयपाळानें राहुरूप्याचा नाश करून चंद्राननांस सोडविलें असा शब्द होऊं लागला.

सारजा.—वाई ! आपला हा जयपाळ !! काय म्हणतां हा, हा जयपाळ !!! असें वाई, एकएक झांकलें माणिक असतें वरें !

कमळजावाई.—अग, सगळ्या गांभर आज तें गाजतें, आणि तुला टाऊक नाहीं म्हणतेस? तूं तरी भारीग वाई वेड्याचें सोंग घेणारी!

सारजा.—आमच्या कशानें वाई कानीं येणार? आम्हांला काय वाहेर जायाचें, कां कोठें हिंडायाचें, कां कोठें जाऊन वसायाचें, कां कोठें पाहायाचें; आम्हांला काय करायाचें वरें? कोणी आई वाई बोलली तर ऐकायाचें, इतकेंच कीं नाहीं? तें कांहीं वाई कोणीं बोललेंच नाहीं, मग कशानें समजावें? मग पण पुढें काय?

कमळजावाई.—अंतच पाहायाला वसलीस सारजे? अग, असा त्या दिवशींचा चमत्कार पाहून ह्या वेड्या मनानें धांव घेतली. ज्या दिवशीं घरीं आणून जमाखर्चाचें काम त्याला सांगितलें, त्याचदिवशीं त्याच्या

कामदेवासारख्या सुंदर स्वरूपाने नेत्रद्वारे माझ्या चि-
त्ताची ओळख करून घेतली. ती दृढतर होत होतीच,
तथापि सारजे, त्या दिवसापर्यंत मी माझ्या वासनेस
विचारस्तंभाशी वांधून टाकिले होते. त्या दिवशी जय-
पाळाच्या तरचारीने व्याघ्राचे गर्दन उडविले नाही,
तर त्याच्या साहसाने तो विचारस्तंभ वुडाशी तोडून
माझ्या वासनेस मोकळे केले. सारजे, तू शहाणी आहेस
यापेक्षां काय फोडून सांगू?

सारजा.—वाईसाहेब, तुम्हीं काहीं काळजी करू-
नका. सांगितले काम जर होईना, तर वाई सारजा
कशाची?

कमळजावाई.—मी फार बोलले. स्त्रीजातीला फार
बोलणे शोभत नाही. परंतु वाई आंत जे कड येताहेत
ते साहबत नाहीत. पाहा वरें, सारजे; कोठें तरी शब्द
काढशील वरें.

सारजा.—आतां वाई माझे बोलणेच थकले. हा
संशयच वाईट. या सारजेविषयीं अजून खात्री होत
नाहीं.

कमळजावाई.—नाहींग, पण आपले उगीच सांगि-
तले, जा आतां (जाते).

प्रवेश २.

जयपाल पुढें वही घेऊन बसला आहे.

जयपाल.—सात आप्यांची चूक अं! कोठें विसर
पडला तरी पण चूक कां लागावी! पण कां लागावी

चूक ! पांचहजार नव्वद ते ! ती दोनहजरांची रक्कम तर निराळीच आहे. चारशें साडेसत्याहात्तर तिकडव्चे. नऊ रुपये वारा आणें अवांतर. एकंदर जमा सातहजार पांचशें सवासत्याहात्तर रुपये. आतां खर्च साडेपंचेचाळीस रुपये आणि घटकाभर हे नऊ आणें. एकहजार नऊशें ही तर अलाहिदा हुंडीच पाठविली. सात आणे तर त्या ह्याला दिले. बाकी पांचहजार सहाशें सवाएकतीस रुपये. तें सर्व ठीक आहे. या सातांचा ठिकाण नाही. काय झाले, कां कोणी नेले, कां हरवले, कां खिशांतून गळाले, कसें काय झालें कोण जाणे ? या, सारजावाई, वया वेळेवर आलां.

(सारजा येऊन वसते.)

सारजा.—अग वया, वया ! जयपाळा, तुझे अजून काम चाललें आहे ! पुरे, काय तूं तरी सांग करितोस. ऊर फुटे तोंपर्यंत कोटें काम बोललें आहे ! काय मेलीं लोक कामें करितात कीं नाहीं. ऊठ, टेव वही एकीकडे. बाबा, सगळें नेमस्त असावं. परदेशांत आपलें आपणाला जपावं. ऊठ, या सारजेचें तूं एक एक ऐकत जा. ही तुझ्या कल्याणाचीच गोष्ट सांगेल वरें, टाऊक असूंदे.

जयपाळ.—तें खरेंच; पण सारजावाई, कांहीं उपाय नाहीसैं झालें आहे.

सारजा.—अरे, हो; वयच तें तुझे तसें, त्याला तुझा काय उपाय ! जें आहे तें ठीक आहे.

जयपाळ.—वयाचा काय संबंध हो ? वयाचें काय आहे ? हें काम मोठ्या जिकिरीचें.

सारजा.—जिकिरीचें तर, (हंसून) जिकिरीशि-
वश्य मनोगत कसें सिद्धीस जांते ? वरें तें असो; परंतु
जयपाळा, तुला मी आल्या दिवसापासून पाहातें. आतां
खरें सांग—वावा मी पडलें म्हातारी; आणि आपला
माझा स्वभाव सांगतें तुझ्यासारखीं परदेशी लेकरें अशीं
अनाथासारखीं दिसूं लागलीं, म्हणजे आपलें त्यांनां
जाऊन वरें वाईट विचारावें; त्यांचा समाचार घ्यावा;
औषधपाणी कांहीं करून द्यावें; दोन तडजोडोच्या
गोष्टी सांगाव्या. कां, अरे तुमचें कोणरे या परदे-
शांत आहे ? जयपाळा, असें नाहीं, असें कर, असें कोणी
म्हणायाला आहे काय ? म्हणून मेला जीव ओढतो.
आणि त्यांत तुझी सौम्य वृत्ति पाहून तर फारच. असें
कां लणतोस, स्वभावांत स्वभावांत तक्रावत असते. तो
मेला मध्ये एक ठेविला होता अल्लेराव; त्याच्याकडे
नाहीं माझें चित्त लागलें; नाहीं, नाहीं तें नाहींच नाहीं.

जयपाळ.—काय, सारजावाई, तुम्हीं आल्या दिवसा-
पासून काय पाहातां ?

सारजा.—पाहायाचें काय ? अरे, तुझ्यावर कांहीं
निमित्त व्यायाचें आहे ? तूं वावगा असशील तर तुजें
वेडें वांकडें पाहायाचें ! पाहतें मिळून इतकें, कीं तुझ्या
तोंडावर दिवसेंदिवस जास्ती ग्लानि दिसते. तुजें
चित्त कसें उद्विग्न दिसतें. केव्हां केव्हां तूं असे
सुस्कारे टाकतोस कीं, कोणी म्हणेल तुझ्या तृदयांत
सहस्र शल्ये सलताहेत. जयपाळा, उगाच नको
चोरूं. कांहीं तरी तृद्रोगानें तूं झुरत आहेस. काय जें
असेल तें मजजवळ बोल. हे पाहा, कांहीं तूं बोल-

लास, तरी वाहेर फुटण्याची शंका धरूं नको. मी एकदां गोष्ट पोटांत घातली, म्हणजे ब्रह्मानें प्रयत्न केला तरी वाहेर पडायची नाही, मग इतरांची काय कथा ! आणखी सांगतें, तुला ही व्यथा होऊन फार दिवस झाले नाहीत. ऐकून घे माझे तूं; हो, ही सारजा आहे.

जयपाल.—सारजाबाई, तुम्हीं ओळखलें खरें; माझे चित्त उदास आहे; परंतु ही आज काळची स्थिति नाही. मी आल्या दिवसापासून असाच आहे.

सारजा.—(हांसून) तें खरें, तें समजलें; पण बाबा, परदेशांत आपला आपण विवेक करावा. नाही तर माझ्यासारख्या म्हातारीला मन मोकळें करून दुःख सांगावें. हा मेला कुढेपणा काहीं सुख द्यावयाचा नाही बरें, टाऊक असूंदे तुला. म्हाताऱ्या माणसाचें तुला सांगतें एक एक ऐकत जावें. तूं असा कोणत्या संकटांत आहेस मला सांग, आणि या सारजेचा अनुभव तर पाहा !

जयपाल.—माझे दुःख सांगून उपयोग नाही; त्याला या जगांत उपाय सांपडणार नाही. सारजाबाई, उगाच कशाला आग्रह करितां ?

सारजा.—अरे, समजलें जयपाळा, पुरे; आणखी काय सांगशील तूं ? खरेंच, तुझ्या सारख्याला सांगणें कठिण खरेंच. पण ही सारजा सुतानें स्वर्ग गांठणारी. त्याची इतकी काळजी कशाला पाहिजे ? तुझ्या मनोगतासारखें झालें म्हणजे झालें कीं नाही ?

जयपाल.—सारजाबाई, तुम्हीं काय म्हणतां कोण

जाणे. माझ्या मनोगतासारिखें करणें तुमच्या हातीं कसें आहे ? छे, छे, तुमचा कांहीं भलताच समज पडला असेल नाहीं तर—

सारजा.—अरे मी सुईण, मला फसवायाला कशाचें पाहातोस तूं ? बरी आटवण झाली; जयपाळा, सरकार कोणीकडे गेले आहेतरे ? रोज कागदपत्रें येत असतील तेव्हां तुला वित्तवात वातमी असेल.

जयपाळ.—सरकारांना वाड्यांतून आज्ञापत्र आलें होतें, त्याप्रमाणें ते गेले आहेत. कांहीं मांडलिक राजांचा करभार थकला आहे, त्याचा उलगडा करून घेण्यासाठीं मुतालिक नेमून छत्रपतींनीं त्यांस पाठविलें आहे.

सारजा.—असें काय ! अरे, सरकार तिकडे गेल्यावर वार्डसाहेवांच्या भेटिला तूं गेला होतास ?

जयपाळ.—कां वरें, सारजाई, तुम्हांला असें वाटतें कीं, मी दर्शन घेतल्याशिवाय राहतों ? माझ्या अन्नदात्या त्या, हें मी आजन्मांत विसरणार नाहीं वरें.

सारजा.—खरें आहे बाबा. विसरून कसें होईल. देवाच्या इथें झडती आहेना ! आपण माणसांनीं विसरून काय होतें ? वरें, तूं रोज दर्शनाला जातोस तेव्हां आतां तुझ्याही ध्यानांत आलें असेल. वार्डसाहेवांची वृत्ति मारी पालटलेली दिसते, नाहीं ? अरे, काय सांगूं ? निजल्या ठिकाणच्या उठत सुद्धां नाहींत. निजल्या निजल्या हळूच आरशाकडे दृष्टि फेकतात; तीच दृष्टि आपल्या शरीराकडे वळवितात. लागलीच उसासा टाकतात. लागलीच अनाथासारिखें तोंड

कलून पलंगावर आग टाकून देतात. आजच्या सा-
ज्या दिवसांत पन्नास सुद्धां शब्द तोंडांतून निघाले नस-
तील. घासभरसुद्धां अन्न पोटांत गेलं नसेल. जय-
पाळा, खरें म्हणशील तर, त्यांची अशी उत्साहग्रहित
प्रकृति पाहून मला वावा रडू येतें. असें कां म्हणतोस,
कासेंही झालें, तरी आज शें पन्नास मनुष्यांचें त्यांच्या
पदरीं अन्न आहे.

जयपाळ.—सरकारच्या जाण्यानें इतकी वाईसाहेबांना
व्यथा झाली काय ? सारजा वाई, येथें राहिल्या दिवसा-
पासून मला वाटत होतें कीं, आमच्या यजमानयजमा-
नणीची जशी परस्पर प्रीति आहे तशी थोड्यांची;
आणि आज तुम्हीं सांगतां यावरून तर खात्रीच झाली.

सारजा.—(हंसून) जयपाळा, हा एवढा प्रीतीचा
वलवत्तर ओघ अशा रमणीय स्थानापासून ज्या प्रदेशीं
वाहतो, त्या प्रदेशाचें काय भाग्य वर्णवें !

जयपाळ.—त्यांत काय संशय ? आपले यजमान
भाग्यशालीच खरे.

सारजा.—परंतु वावा, कितीएक पुरुष असे असतात
कीं, तें भाग्य त्यांजकडे उडी घेत असतां त्यांस दिसत
नाहीं. वरें जयपाळा, खरेंच सांग; आपल्या स्वामिणी-
सारख्या कोण्या रूपवतीचें तुझ्या टिकाणीं जर चित्त
जडलें असलें, ती जर तुजकरितां झुरत असली,
तुजकरितां आरशांत पाहात असली, तुजकरितां आपलें
शरीर न्याहाळीत असली, तुजकरितां ग्लानि पावत
असली, तुजकरितां मौन धारण करीत असली, तुजक-
रितां अन्नत्याग करीत असली, थोडक्यांत सांगतं तुझ्या

संयोगार्थ शतावधि नवस करीत असली, तर तूं कसें करिशील ?

जयपाल.—सारजावाई तुम्हीं आज फारशी थडा कासु मांडिली ?

सारजा.—नाहीं, पण उगीच विचारितें. (हंसून) तिच्या म्लान मुखाकडे हास्यवदन करून पाहशील कीं नाहीं ? तिच्या स्फुरण पावलेल्या अधराचें चुंबन करून तिचा दारुण ताप दूर करिशील कीं नाहीं ?

जयपाल.—सारजावाई, मी तुमच्याशीं आज बोललों इतका कधींच कोणाशीं बोलत नसतों. तुमच्या विचकट प्रश्नाचें उत्तर माझ्यानें देववत नाहीं.

सारजा.—हा मेल्या कठोरा ! अरे, माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे. त्यांत कल्याण आहे. या सारजेनें कधीं कोणाचें वांकडे केलें नाहीं.

जयपाल.—सारजावाई, तुमचा प्रश्न चमत्कारिक, त्याला मी काय उत्तर देऊं ?

सारजा.—अरे, उत्तराचें कां तुला संकट पडलें ? जयपाला आतां तुला सर्व फोडून सांगतें. आपल्या स्वामिणीचें अंतःकरण तूं आल्यादिवसापासून तुजवर वसलें आहे. या घटकेस त्यांना सरकारचा वियोग नव्हे, तुजें कठोर हृदय ताप देत आहे. तूं त्यांना कितो प्रिय झाला आहेस म्हणून सांगूं ? अरे, अहोरात्र तुझी मूर्ति त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभी असते. जयपालानें अशी शिकार केली; जयपालानें असा वाघ मारिला; जयपाल असें लिहितो; जयपाल असें बोलतो; जयपाल असा दिसतो; सारावेळ हें चालत असतें. काल मला एकीकडे बो-

लावून आपलें सर्व दुःख त्यांणीं सांगितलें; आणि म्हणाल्या, “सारजे, तूं चतुर आहेस; तूं शाहणी आहेस; तुजवर माझा पूर्ण विश्वास आहे; तर कसेंही करून त्या जयपाळाची आणि माझी एकांतस्थानीं गांठ घालून दे. त्याजवांचून वाकीचीं सुखें असून नाहीं. तशीं वाटतात” जयपाळा, आतां कसें ?

जयपाल.—सारजावाई, तुमच्या शब्दांनीं माझें अंतःकरण फाटून गेलें. शिव, शिव, शिव, शिव, काय तुम्हीं अघोर पातक मजकडून करविण्याविषयीं झटतां, येथून तुम्हीं तरी उठून चला नाहीं तर मी तरी जातो. हर, हर, हर, हर, देवा, हें फुटकें दैव माझ्याच कसें हात धुऊन पाठीस लागलें आहे ?

सारजा.—अहारे मेल्या, भद्रकपाळी ! अरे, होय म्हण, तुझें काय जातें ? अरे, मेल्या गोड खायाला मिळेल; उंच निजायाला मिळेल; नाशिणीसारख्या वायकोशीं भोग मिळेल—तूं कां वेडा होतोस ? दैव स्वतः आणून पुढें सुग्रासाचें ताट ठेवितें, आणि तूं कां नको म्हणतोस.—अहारे दळ्या !—जयपाळा असें करूं नको, माझें ऐक.

जयपाल.—शिवाय गुरवे नमः सारजावाई तुम्हीं राक्षसी आहां. कां उगाच माझा अंत पाहातां. येथून निघून चला; नाहीं तर हीच पुढची वही फेकतो अंगावर अरेरे, काय दुष्ट घातकी स्वभाव !—सारजावाई, हात जोडतो, पायां पडतो, नाक घांसतो, तुम्हीं येथून उठून चला.

सारजा.—वावा, तुला कंटाळा आला असला तर वस.

त नाही वरें ! ही जातें. पण सांगून ठेवितें, हूं म्हण, आणि घे साधून, त्यासारखें सुख नाही.

जयपाल.—मला नको तुमचें सुख. तुम्हीं निघून तोंडू काळें करा, म्हणजे मला सगळें पावलें.

सारजा.—वरें बावा, तसेंच कां होईना. ही गेलें पाहा.

(निघून जाते.)

प्रवेश ३.

कमळजाबाई आणि सारजा.

कमळजाबाई.—(हातावर कपाळ टेंकून डोळे झांकून स्वस्थ मंचकावर बसली आहे) (हळूच) अग, कोणीग, दार उघडलें. कोण आहे ?

सारजा.—कोणी नाही; बाई, मी सारजा.

कमळजाबाई.—ये वैसे.—

सारजा.—कां, आज फार मलुल दिसतां बाईसाहेब ? तिकडे जाऊन बोलतां बोलतां हळूच युक्तीनें गोष्ट काढली.

कमळजाबाई.—(डोळे उघडू) काय झटलेंस ? कशाची गोष्ट ?—हं हं, असें (पुनः डोळे झांकते.)

सारजा.—बाई, कोमळ तृदयाला सहसा पाषाण-तृदयाची गांठ पडत नाही. मला—

कमळजाबाई.—काय, काय म्हटलेंस ? माझे चित्त तुजकडे नव्हतें.

सारजा.—नाहीं. म्हटलें, जशाला तसें प्राप्त व्हाव-याचेंच—आज तास दोन तास मी त्याशीं बोलत बसलें

होतें. हो, तर का काम मधेंच टाकतें ? परंतु सांगतं
वाईसाहेव, शाहाणा तो शाहाणा. शाहाण्या माणसाची
बलाय दूर. एकादें-मेलें वेडसर असतें तर तेव्हांच
हो म्हणतें; हात जोडतें; पायां पडतें; नाना तन्हा क-
रितें. हा काशीकर साऱ्या मुलखाचा सावध.

कमळजावाई.—सारजे, तुझ्या वकिलीचा तपशील
नको.

सारजा.—मी युक्तियुक्तीनं, युक्तियुक्तीनंच गोष्ट
काढिली; पण वाई, त्याणें अशी मुद्रा फिरविली,
आणि असा राग आलासं दाखविलें कीं, कोणी म्हणेल,
हा मेला शुकाचा दुसरा अवतार ! पण मी सुतानें
स्वर्ग गांठणारी. मी तेव्हांच ओळखलें कीं, हा सग-
ळा मांगधत्तुरा आहे. दाखवायला डोळा येवढाला
फाडलान; आणि रक्त काढलेंसं दाखवलेन; परंतु
अशा वाहेरच्या स्वरूपानें जर अंतर्याम लपवितां येतें,
तर मग काय न होतें ? सगळी त्याची हिकमत मी
समजलें. आतां माझी म्हातारीची एक बुद्धि ऐका,
तो आहे सावध. त्याचा काय मतलब कीं, ही गोष्ट
आपणाशिवाय आणि त्याच्याशिवाय तिसऱ्या माणसाला
टाऊक असूं नये. तेव्हां आतां असं करा, त्याला
सहज कामासाठीं म्हणून बोलावून आणा. आपणखी
काढतां काढता हळूच गोष्ट काढा. आपला सहज
निरोप जाऊंदा; म्हणजे पाहा कसा धापा टाकीत येतो.
वाईसाहेव, आपणाला पाहून त्याचें चित्त विकार-
रहित राहिल तरी कसें ? आपण गोष्ट काढिली पुरे,
कीं तो बस झाला.

कमलजाबाई.-सारजे, गोष्ट साध्य दिसत नाही. काय करूं, ही दुष्ट पापवासना कशी इतकी वळ पावली? तो जसा शरीराने सुंदर दिसतो, तसाच मनानेही सुंदर आहे. बरे समज, मी त्याजवळ गोष्ट काढिली, आणि त्याने जर माझा धिक्कार केला आणि मला जारिणी म्हटले, तर मग तो अपमान सहन करून कसा जीव ठेवू? (दुःखाचा उसासा टाकून पुनः डोळे झांकून पूर्ववत् हातावर डोकें ठेवून पडते).

सारजा.—(मनांत) इकडे असं तिकडे तसें—बाईसाहेब, इतका धार नका टाकू. अहो मोठे मोठे कुरे झणतां आले, तर याची काय कथा? जाळें तर पसरा, जर पक्षी आंत न सांपडला आणि पंख फडफडावून उडून गेला, तर मला विचारा. मी राहते बाहेर उभी. आंत आला म्हणजे बाहेर पाहारा माझा.

कमलजाबाई.—बरे, जा बाई आतां आपल्या कामाला. उद्यां जयपाळ भेटायला आला म्हणजे मी आंत आहे म्हणून सांगून इकडे पाठीव.
(सारजा निघून जाते.)

प्रवश ४ :

(स्थळ—कमलजाबाईचा महाल.)

कमलजाबाई आणि भ्रतार.

भ्रतार.—वाहवारे वाहवा, पाहावे तेव्हां झोंप. दिवसा पाहा, रात्री पाहा, केव्हांही पाहा, आपली झोंप—डोळे उघडा, महाराज, एकदां कोण आले आहे पाहा तर खरे ! (तिला हाताने हालवितो).

कमलजाबाई.—(हात झुगारून देऊन) माझ्या अंगाला हात नाही लावायाचा सांगतें साफ.

भ्रतार.—अबाबा, काय रागाचा फटकारा हा! गुन्हा तर बाबा कांहीं आठवत नाही. मग काय असेल तें असो.

कमलजाबाई.—झालें एकदोचें दरवार ? इतक्यांत वरें यावेंसें वाटलें ? (उत्सासा टाकून) देवा व्यर्थरे, बायकांची जात.

भ्रतार.—अरेरे देवा देवा, कायरे देवा, संकटांत घातलेंस ? पाटावरचें ताटावर, ताटावरचें पाटावर होत आहे; केवढें हें संकट तरी !

कमलजाबाई.—करा, आणखी छळ करा. सोसणें मेलें बायकांच्या पाठीस लागलेंच आहे. मेली पुरुषाची जातच द्रुष्ट आणि कृतघ्नः

भ्रतार.—काय काय, पुरुषांनीं काय आपलें घोंडें मारलें आहे ?

कमलजाबाई.—ठीकच आहे, एकासारखे एक. त्याचा कोणाला राग यायाचा आहे ? फुकट, हा जन्म खरें, अगदीं फुकट (डोळ्यांतून पाणी काढिते.)

भ्रतार.—(मनांत) अरे बेट्या हा शुद्ध विनोद दिसत नाही. येथें कांहीं तरी खोल आहे—(प्रेमालिंगन देऊन उघड) सखाबाई, अश्रूंचें काय कारण ? हें रडू कां ?—अरे, अधिकाधिक ! अग, पुरे कर. हे उदकपाट कोणतें मानसिक दुःख वाहून नेतात ? तुझ्या एका नेत्रविंदूनें माझे सर्व धैर्य गिळिलें.

कमलजाबाई.—काय सांगून फळ ! बायकांचें कोण

ऐकितें ? वायकांचें कोण रक्षण करितें !—देवा हा प्राण जाईल तरी वरें.

भ्रतार.—अशीं कठोर वचनं कांग बोलतेस ? इतके कष्ट देणाऱ्या अशा कोणत्या व्यथेनं गांजली गेलीस ? कोणी उन्मत्तपणानें तुझी अवज्ञा केली असेल, अथवा तुला दांडगें उत्तर दिलें असेल अथवा कोणत्याही तऱ्हेनं तुझा अपमान केला असेल, तर निःशंक मजज-वळ बोल.

कमळजाबाई.—काय मेली बोलण्याची बूज ? झालें तर बोलून उपयोग. वायकांचें रक्षण कोणी करित नाहीं. (डोळे पुसूं लागते.)

भ्रतार.—अग लाजाहोमास प्रदक्षिणा घालतांना जो हात सलज्जमुख करून धरूं दिलास त्याच हाताला आज स्पर्श करितांच नागिणीसारिखी कां फणाणतेस ? ज्यासाठीं मोठेमोठे राजपुत्र झगडत होते, तो हा सुंदर देह नको कां म्हणतेस ? तुझ्या संरक्षणासाठीं स्वतःची आहुति देण्यास मी तयार असतां वायकांचें संरक्षण कोण करितें, म्हणून कां दुःखोद्गार काढितेस ? सखे आटप हें रडें आटप. किती जीव तोडतोडून सांगूं ? या तुझ्या आरक्त नेत्रांकडे माझ्यानं क्षणमात्र सुद्धां पाहवत नाहीं.

कमळजाबाई.—(डोळे पुसून) तो मेला कृतघ्न घातकी चांडाळ—मेल्याचा सत्यानास होओ ! मेल्याचे हात चुलींत जाओत. (डोळ्यांतून पाणी काढते)—मी कोण मेल्याला वाटलें, काय माझ्यामध्ये वांकडें पाहिलेन, म्हणून मेला निर्दुज्ज दांडगा येथें आला होता !

भ्रतार.—पुरे पुरे, समजलों कां खट्टू मन तें. कोणत्या उन्मत्त पशूची माझ्या मार्गे येथें येण्याची छाती झाली होती बोल. बोल लवकर. त्याच्या नरड्याचा घोट घेतां.

कमळजाबाई.—मेला दांडगेश्वर, आपली पहिली स्थिति विसरला. परवांच्या दिवशीं दोन प्रहरीं मी निजायाला ल्हणून येथें आलें, आणि पलंगावर पडलें न पडलें इतक्यांत मेल्यां राक्षसानें दारापाशीं डोकावलें. रोजच्या सारखा कामकाजाला आला असेल म्हणून मी आंत बोलाविलें आणि जयपाळा, कांहीं पत्रवित्र आलें कायरे, म्हणून विचारिलें. कशाचें पत्र आणि कशाचें काय ! पापबुद्धि मेला हुच्चभाई ! मेल्यां दार लोटलें आणि वळकट हात धरिला (स्फुंद स्फुंदून रडूं लागते.)

भ्रतार.—काय काय, पुनः बोल; सगळें बोल; रडूं नको; त्या हरामखोराच्या हातापायांत मणामणाच्या बेड्या ठोकतां. असें अर्थे अर्थे बोलूं नको त्या लुच्च्यानें हात धरिला ! सगळें सगळें बोल काय तें.

कमळजाबाई.—सगळें काय बोलूं ? मेल्यानें हात धरिला तेव्हां मी मोठ्यानें ओरडलें आणि रडूं लागलें. मग माझे रडे ऐकून तिकडून सारजा रडत ओरडत आंत येऊं लागली. हें पाहून मेला पळाला, तों वाटेंत सारजेनें आंगावरचें धोतर धरिलें तें हें (दाखविते) धोतर पाहा, कसें फेकून देऊन निसटून गेला—इतकें करून सवरून दिसायला मेला कसा गायमुख्या. आतां एक सांगतें, जर त्या चंडाळाचें तोंड मला दिसलें, तर

हा जीव ठेवणार नाहीं. आडांत उडी टाकीन, सोमल खाईन, कोणत्या तरी उपायानें या यातनेंतून सुटेन.

आपल्या अब्रूचा विचार करा आणि काय करणें तें करा (पुनः पाणी काढिते).

भ्रतार.—तूं कांहीं काळजी करूं नको. पुरे कर हें रडणें. तुझा साध्वीचा संताप त्याचा नाश केल्या-शिवाय राहणार नाहीं. त्या लुच्चा कृतघावर पुरा सूड उगवीन तेव्हां पुनः अन्न घेईन. अरे उन्मत्ता, मस्ता, दांत खात व ओंठ चावीत बाहेर पडतो.

प्रवेश १.

(स्थूल—सदाशिवपुरीतील राजवाडा.)

राजा, प्रधान आणि रक्षक.

राजा.—प्रधानजी, आतां काय उपाय करावा तें बोला. हा काय ईश्वरी क्षोभ समजावा कीं काय ?

प्रधानजी.—भगवंताच्या रुपेंकरून अशीं दुश्चिन्हें आजपर्यंत आमच्या राज्यांत टाऊक नव्हतीं.

राजा.—याचा कांहीं तरी निर्णय झाला पाहिजे.

प्रधानजी.—काय विनंती करूं महाराज ! माझीही अक्कल गुंग झाली आहे.

रक्षक.—महाराज, या गोष्टीचा विचार कसेंही करून झालाच पाहिजे. आज सात रात्रीं जो चमत्कार आम्हीं पाहतों तो अज्ञूनपर्यंत पायांजवळ वर्णन केला नाहीं, आज्ञा असल्यास निवेदन करितों.

राजा.—रक्षक, जो कांहीं चमत्कार तुमच्या दृष्टीस पडला असेल तो लवकर समजंदा.

रक्षक.—आज्ञा; कृष्णपक्षाच्या नवमीपासून काल अमावास्येपर्यंत आम्ही पाहात होतो. रात्री जेव्हां माणसांची चाहूल सुद्धा बंद होते, शहराचे रस्ते निर्जन अरण्यापेक्षांही उजाड दिसतात, पशु रंथ सोडून बसल्या ठिकाणीच पेंगा घेतात, पक्षी चारा सोडून झाडांच्या डाहळ्यांतून हेलकावत असतात, सर्व वृक्षसमुदाय यत्किंचितही डुलत नसतो, सारांश सर्व विश्व विश्रांतिसुखानुभव घेत आहे असें दिसते; खाली, वर, बाजूस, जिकडे तिकडे अंधकार भरलेला असतो आणि रात्रीच्या किर् शब्दाखेरीज दुसरा ध्वनि ऐकू येत नसतो, तेव्हां अशा मध्यरात्रीच्या भरांत, नदीतीरी, स्मशानभूमीत, कालेश्वराच्या देवालयांत कोणी स्त्री प्रयम सातदां मृदुहास्य करून नंतर एकाएकी तितक्याच वेळां भयंकर रुदन करिते.

राजा.—असा प्रकार आज सातदिवस तुमच्या दृष्टीस पडत असतां ती वाई कोण, येते कोटून, हंसते कां, व रडते कां, याचा शोध तुम्ही कसा लावला नाही ?

रक्षक.—महाराजांनीं विनंती ऐकावी. हा प्रकार दुसरेच दिवशीं मी प्रधानजीच्या कानांवर घातला, त्यावरून ते सर्व मंत्रिमंडळ वरोवर घेऊन मजसुद्धा त्या स्मशानभूमीकडे जाऊं लागले. याचें कसें काय फळ प्राप्त झालें तें प्रधानजीच चरणांस विदित करतील.

प्रधानजी.—महाराज, ह्याचाच टावठिकाण लावण्याकरितां आम्ही निघालों. नदी गांठली; स्मशान गांठलें; देऊळ गांठलें; येथपर्यंत त्या वाईचें रुदन ऐकू येत होतें; आणि सभामंडपांत पाऊल मात्र टाकिलें तें

ती स्त्री एकदम गुप्त झाली. याप्रमाणें आम्ही रोज तिच्या शोधार्थ जातो, व याप्रमाणें ती रोज गुप्त होते.

राजा.—जें ऐकावें तें विशेष.—या गोष्टीचा आणि माझ्या स्वप्नाचा कांहीं तरी निःसंशय संबंध आहे.

प्रधानजी.—महाराज, या सर्व गोष्टींचा उलगडा होण्यास मला एक मार्ग दिसतो. विनंती करण्यास आज्ञा असावी.

राजा.—बोला.

प्रधानजी.—जी आज्ञा; या शहरांतील शास्त्री, पंडित, वैदिक, मंत्रि व ज्योतिषी यांना बोलावून आणून सभा करावी आणि या गोष्टीचा अर्थ त्यांस पुसावा; म्हणजे कोणी ना कोणी आपल्या विद्यासामर्थ्ये करून त्याचें स्पष्टीकरण करतील.

रक्षक.—महाराज, प्रधानजी यथार्थ बोलतात.

राजा.—ठीक आहे तर. आज्ञापत्रें लिहून सर्व जाणते जाणते बोलावून आणा. या गोष्टीस विलंब कामाचा नाही.

प्रधानजी.—जी आज्ञा; उठा तर रक्षक.

रक्षक.—जी; आज्ञा घेतों महाराज.

राजा.—वरें आहे.

(प्रधान व रक्षक निघून जातात.)

प्रवेश २.

मनू, माणकू, आणि सुभाना.

सुभाना.—रामराम मानकुबा, रामराम. आव कुनि. कड यवड्या परवाळी.

माणकू.—कशाच परवाळी राव! हित वसल्यात कालपासन फाक्या, भल तुमीवी!

सुभाना.—आव हित कुनाला न्हाईत! अल राव, तुमास्नी वाटत योक मीच कामाचा.

माणकू.—न्हाइव पनं आमच्या फजितिला बगा त्वाड न्हाइ. काय राव ज्ये हाल झाल त्ये काय पुसू नका—या मनवा! मनवात बगा—म्हनल्यात न्हाइ—उंबराच फूल झाल्यात.

(मनू येतो.)

सुभाना.—रामराम मनवा! आव कुनिकड आज आठ दीस डुइ दिलीती! घरीवी गाट न्हाइ, पाण्यावरवी गाट न्हाइ, वाड्यामंदीवी गाट न्हाइ! कस काय, हाय-तरी काय?

मनू.—छये राव, ती धामधूम तुमी पुसूच नका. घटकमंदि हिकड अन घटकमंदि तिकड. व्हे लोक धाव या येशिला, नीग तितन जा त्या संभुम्हादवाला. पळ पळ तितन पळ वाड्यामंदि, ह्यो योकसारका कारकाना चाललाया! रात न्हाइ, दिस न्हाइ, येकसारक पुरावलय बगा.

सुभाना.—कारन?

मनू.—भल तुमच राव, पडलात सुकामंदी; राह्यातली मानस! बगन नग, उटन नग, चोकशी करन नग. व्हय वाइसाव, व्हय ताइसाव, व्हय आकासाव कराव अन, सवस्त पाण्यावर झोप व्हेवी. हित जालिया मुलुकभर फरपाट.

सुभाना.—आव पन कारन?

माणकू.—आव कारन तुमी हित इचारा. या राव, फजितिला त्वाड न्हाई म्हंगतोन ! कोन योक सटवी आवा वगा राती त्ये तिकड मशान जाग्यात, वरडा करती. आन वगा तिला धराया सभोत्यान काळोका-मंदी पचीस तीस असामी अलुक गुमान वसावल. आन काय राव सांगू, त्येमंदी मलावी दिला उगाच टकलूननी !

सुभाना.—आर वाव्वार वाव्वा, फाकडा शिपाई !

माणकू.—आव राव उगच. आल यकादीस रक्षक अन म्हनल करार उब कोनकोन सनदी हायत त्ये. आमी न्हायलो उब, अन असच वगुन लावलाकि सपाटा त्येनी ! हा म्हन मला उच हाय, काडार भाइर याला ; हा म्हन मला लट हाय, काडा याला. धू त्येच्या राव, मी उचवी पडलो अन लटवी पडलो ! अन काय पुसता कता ! धरला, वडला, मला नेला मशानांत. अन तितच सदा न्हायलो असतो, पर वगा भगवान सारती; काडलन त्येन भाइर त्येतुनबी.

मनू.—आर भगवानान कसकस काडलर तुला भाईर ?

माणकू.—त्ये काय राव सादल म्हनून सादल इक्तच. तित योक योक गोसावी कंदी कंदी येऊन न्हातो. भगवानाला करन, त्येदिशीच तित आला व्हता. त्यो माज्या सारकाच उच आन लट बी हं ! आन काय युगुत लडावली ! त्येला दिला आमचा पोशाक, आन त्येचा घातला आमी, अन सूनिसाटलो. जो निसाटलो वगा त्ये घर गाटल. घर गाटल, आन “उगाड रांड दार उगाड ” म्हनून जवा का दिली बायकोभोती

दंगाल उडवून, तवा तिन विगिद्याग कवाड उगाडल.
मग काय पुसता राव, आडना घातला अन सवाहत
निजलो. तितपासन आज तळक कोन ल्योक भाइर
निगालाय ! आज सवाविया हाय म्हनून सोडल्या
आस रा.

• मनु.—आर मर्दा तु न्हाईस असा पुकारा न्हाइ झाला ?

माणकू.—तित कशाचा व्हतो पुकारा ! आव दोन
हजार सनद्यांमदून तीस असामी न्येलल. कोन
कुनाला वळाकत ! त्या तिसामंदी योक व्हता वळकी-
चा, पर आमि त्येचा हात दावला.

सुभाना.—काय हिकमत ! काय हिकमत !—आल
राव सकाराम वावा, वाड्यामदून कायव ! (सखाराम
येतो.)

मनु.—कायर सकाराम, कुनीकडन आलास ?

सखाराम.—काय राव पुसता ! वाड्यामंदी बगा
• काय मोज मोज चाललिया.

माणकू.—कस काय चाललयर !

सखाराम.—छये मर्दा, आज इद्यान इद्यान वामनांना
लइ नामी दक्सना परापत होत्ये.

माणकू.—अर अस काय चाललया ?

सखाराम.—आज भली पाच पन्नास वामन सकाळ-
पासन तांगडल्यात. महाराज याकुच प्रस्न घालत्यात
आन उकाल म्हनत्यात. त्ये हिगड तिगड पात्यात,
काइ बाइ उत्तर कर्त्यात, पर त्ये कुठ पटत ! काय
मर्दा दुर्दशा उडालिया—(मोठ्याने हंसतो)

माणकू—आनिक ?—चला व सुवानवा तिकड.

सखाराम.—वायन वगा अस करीत वसल्यात. योक म्हंगतो आज दवादस तितिला पूर्णमेला गाढ आलिया. चंद्र वारा घंटीचा हाय. तवा सरकार, प्रस्न काश्, वंगाल न्हाई ! योक वगा अशी अशी (वोटें चालवितो) लागलाया वोट घालाया ! योक वगा वडवड पार्टीवर ज्येगा वडतोया ! वडतोय पुसतोय, वडतोय पुसतोय ! योक वगा असा दातान वट चाऊन, आड्याकड वगून, नंदी वैलावानी अस अस, मानला हिसक घेतोया ! जनु आलया ह्येच्या ध्येनांत ! अस राव करीत वसल्यात, पर समद येरुत पिरतन.

माणकू.—आर, चला किर आपुन जाऊनशेनी वगू. सकाराम, आपनाला कस दिसलर ?

सखाराम.—आर भाइरच्या पाज्यावर उव न्हाइल मजी इतून तितून दिसत. चला सुवानबा चलता ?

सुभाना.—कस मनबा ? तुमचा तर पाराच हाय म्हना

मनू.—चला चला, तित का वसाना ? चला या.
(निघून जातात.)

प्रवेश ३.

(स्थल—दरवाराची जागा.)

राजा, मंत्रि आणि पंडित.

राजा.—या गोष्टीचा निर्णय झाला पाहिजे. स्नान, संध्या, भोजन, आदिकरून सर्व व्यवहार तोंपर्यंत बंद.

१ ला पंडित.—(हळूच) अच्युतशास्त्री, राजोक्ति श्रवण केली ना ?

अच्युतशास्त्री.—अहो, त्यांतलें असें आहे—मी म्हणतो यद्यपि तत्रापि बाह्यत्वचेंतून अंतर्दामीचा बोध कोठें होतो.

२ रा पांडित.—नाहीं, त्याला ग्रंथाधार आहे; परंतु प्रथमारंभापासून अमानुष कृति पडली; अतएव गर्भितार्थ विवक्षित होत नाही. दीक्षितासारिखें निष्कळ भाषण करून काय उपयोग? उपहासास्पद मात्र होणार.

सदानंदशास्त्री.—(दीक्षितास) काय हो दीक्षित, जर याथातथ्य ज्ञान होत नव्हतें तर आपण अजागल-स्तनवत् किमर्थ संभाषण केलें वरें !

दीक्षित.—अहो, त्यांत अनेक धोरणें आहेत; तुम्हां शास्त्रांसारिखे आम्हीं फक्त रूपावलीच्या जोरावर चालूं लागलां तर निर्वाह लागणार नाही. (अंमळ हळू) तुमच्या जवळ म्हणून गोष्ट बोलावयाची—महाराजांच्या स्वभावाचा उलगाडा स्वभावातच झाला आहे, हें ज्ञान आम्हांला कोठें होतें ! (अगदीं हळू) सहज एकांद खरें दिसेलसें सांगून दिलें म्हणजे इतक्या ब्राह्मणांचें कार्य होईल; द्विजांवरची भक्ति उडणार नाही; सर्वच अनर्थ टळतील; अशा संकेतानें आम्हीं बोललां. (मोठ्यानें) असें आहे,

“सानुकूले जगन्नाथे विकृतं सुकृतं भवेत्.”

नरहरभट्ट.—ब्राह्मणांस अडकविल्यानें उलगाडा होतो? त्याचें इतकेंच. अनुष्ठानें वसवावीं, पारायणें चालवावीं, ब्राह्मणसंतर्पणें करावीं. होणें जाणें ईश्वराधीन.

जितेंद्रियभट्ट.—ते म्हणतील, “होणें जाणें ईश्वरा-

‘धीन’ मग अनुष्ठाने कशास ? अहो असे पाहा, कालि-
युगांत गोब्राह्मणावर तशी निष्ठा कोठे उरली आहे ?
नाहीं तर केव्हांच देवळांचीं आवारे ब्राह्मणांनीं भरून
गेलीं असतीं. (हळू) तसे सांगणारे कारभारी तरी
आहेत का आतां, (त्याही पक्षेकडें हळू) राजे तरी ?
कशास बोलतां नरहरभट्ट ! भ्रांति आहे ही सुद्धांस !

नरहरभट्ट.—अहो अहो, ऐका; हे एक सौंग आले.
(दाराशीं.)

भालदार.—अर शीर आंत आज सुद्धांसनी मोक-
ळीक. जा, जाऊन शेती कर अरज.

एक पुरुष.—नग वा; सरकारच्या ग्होर उब व्हाऊन
रुवरू उत्तर करन व्हाव नग; कायबी व्हाइना
तिकड !

(भालदार चोपदार वळनें आंत शिरकवितात.)

एक पुरुष.—अर नग, नग, म्हनतोनी !

भालदार.—(पुकारतात) अर्जदार महाराज.

राजा.—अरे कायरे, कोणरे; यावेळेस याला कशा-
साठीं आंत येऊं दिलारे ?—कोणरे तूं ?

तो पुरुष.—(कांपत कांपत मुजरा करून) जी सर-
कार, ह्या पायांची आन, जर मी खोटा अरज करीन
तर. त्येनी मला उगच आमंदी शिरकावल—माझा
अन्याय न्हाई सरकार.

राजा.—अमात्य, दाराशीं कोण असे उद्दाम आहेत ?
चवकशी करा.

अमात्य.—आज्ञा सरकार; पण माझी एक विनंती
आहे. दारावर मनाजी नाईक आहे, आणि त्याचे

लोक दांडगेपणा करणारे नव्हत. या माणसाला प्रश्न करण्याची आज्ञा असावी.

अमात्य.—कायरे भागू, मुत्पाकाकडे असतोस नाही का तूं ?

भागू.—जी व्हय, आज सावसापासूनशेनी मी तिकडच हाय. अंबूजी माजा बावी तिकडच व्हता, अन कोंडाजी त्याचा बा—माजा आज त्याची सरकार आपल्या तिरतरूपानीं—

अमात्य.—अरे पुरे, ती हकीगत नको. विचारतों तेवढ्याचें उत्तर कर म्हणजे झालें.

भागू.—जी व्हय, न्हार्ई म्हटल आपल्या तिरतरूपांनीं तेलीची तितच लावला व्हता.

अमात्य.—वरें समजलें; तूं येथें कशाकारितां आलास ?

भागू.—जी न्हार्ई सरकार, आपल्या पायांची आन, मला उग आमंदी घुशिवला. सरकार मायवाप; तारनारवी आपुन, मारनारवी आपुन.

राजा.—अरे भिऊं नको, घाबरूं नको.

अमात्य.—अरे तुला कोणी आंत घुशिवलें ?

भागू.—मनाजी नायकान सरकार.

अमात्य.—तूं काहीं मनाजीजवळ वोलला होतास ?

भागू.—त्येवड मातर खर सरकार. तेचीजवळ याक गोष्ट वोललो व्हतो.

अमात्य.—असैं, आतां आलास रश्यावर.

भागू.—न्हार्ई सरकार माजा अन्याव न्हार्ई. मी नसतो आमंदी आलो पर त्येनी—

अमात्य.—अरे भागू भिऊं नको. आलास म्हणून

काहीं हरकत नाही. मनाजी नायकाजवळ काय बोल-
लास तेवढे सांग.—इकडे पाहा, तो ज्याला आंत पाठ-
वितो त्याला निदान शेलापागोटें तरी मिळतें, समज-
लार ? अगदीं भिऊं नको. विनधोक बोल.

भागू—जी सरकार, मनाजी नायकापाशीं इतकच
बोललों. माजीवर सरकार दोनवर्षांपूर्वीं दोघातिघा
लुच्यांनीं आळ घातला. मी म्हण सरकारच्या ताटांत
ईस कालवळ. आन त्येवरून मला सरकार इनाकारन
ठेप दिली. ते आज दोन म्हईन जाल तितन मला
सोडूनशेनी पुना जाग्यावर घेतल.

अमात्य.—पुढें ?

भागू.—जी सरकार, त्येच्या अदुगर तीन दीस
योकराक सपन पड. मी जशी सरकार दूदसाकर
कालवूनशेनी हुजीर आनली आन ती सरकारानीं
घेऊनशेनी मला जसें मुंडासें भांदल सरकार.

अमात्य.—मग ?

भागू.—मग सरकार अरुत समजावा म्हणूनशेनी
समद्यासनी इचइचारून दमलो. पर त्ये म्हणून उक-
लना. त्यांत सरकार योक शाना व्हता. जयपाळ
जयपाळ म्हणत त्येला. त्येन अकर उलधडा केला.
अन सरकार त्येन बोलल्यासारक जाल.

अमात्य.—असा शाहाणा माणूस तुरुंगांतरे कशाला
आला ?

भागू.—त्ये काय सांगूं सरकार ! पन कसा आला
समद नवल करित्यात. कारन त्यो लई देवभगत हाय
सरकार.

अमात्य.—सरकार, मनाजीने याज्ञकारितां याला आंत पाठविलें. आज ज्याअर्थी सर्वासच मोकळीक आहे त्याअर्थी त्यालाही आणून पाहावें. आज्ञा असली तर आणवितों.

राजा—त्याला काय हरकत ! स्वप्नांतल्या उलगड्यासारखा उलगडा करण्याचें सामर्थ्य असेल त्यानें विन-धोक येथें यावें. बोलवा त्याला.

अमात्य.—अरे कोण आहेरे ? जा, मनाजी नायका-ला म्हणावें त्याला घेऊन ये.

सेवक.—आज्ञा.

(जासूद जयपाळात घेऊन येतो.)

भालदार चौपदार.—जयपाळ, महाराज.

जयपाळ.—(मुजरा करून हात जोडतो.)

अमात्य.—जयपाळ तुमचेंच नांव ?

जयपाळ.—जी माझेच नांव जयपाळ.

राजा.—आम्हीं असें ऐकिलें आहे कीं, स्वप्नांचे अर्थ सांगण्यांत तुम्हीं फार कुशल आहां. पूर्वी रात्रीं मला एक स्वप्न पडलें, त्याचा अर्थ स्पष्ट व्हावा म्हणून हे शास्त्री पंडित बोलाविले; परंतु याच्यांतून एकाचें सांगणें दुस-याच्या सांगण्याशीं जमत नाही, आणि जमलें तरी माझ्या खात्रीस पडत नाही; कारण माझ्या स्वप्नाचा अर्थ असा आहे असें कोणीं महापुरुषानें मला स्वप्नांतच सांगितलें. तो अर्थ माझ्या ध्यानांत जरी नाही तरी यांच्या सांगण्यांत आणि त्यांत फार अंतर आहे अशी माझी खात्री आहे. तुमच्या मध्ये उलगडा करण्याचें सामर्थ्य असल्यास बोला.

जयपाळ.—सरकारांनीं स्वप्न बोलावें.

राजा.—स्वप्न असें पाहिलें कीं, मी वाड्यांतून निघून गंगातीरीं गेलों आणि तेथें पाहतों तों अमर्याद पूर आला असल्यामुळे, ती गंगावाई दुधड्यांचें उद्ध्वंघन करून, महावेगानें “फूंकू” असा शब्द करीत चालली होती. कोणी म्हणेल ही वया गिरिराजजनकावर रुसून तट्ट फुगून, गाऱ्हाणें गातच आपल्या प्रियपात्र रत्नाकराकडे जात आहे कीं काय कोणजाणे ! इतक्यांत तिची ती शीघ्रगति मंद झाली; तिच्या प्रचंड लाटा कमी झाल्या; तिचें विस्तीर्ण पात्र आकुंचित झालें. तिचें गढूळ उदक स्वच्छ स्फटिकासारखें झालें; सारांश कोणी म्हणेल सख्या रत्नाकरानें अंजारून गोंजारून, लडिवाळपणानें मांडीवर घेऊन इचें सांत्वन केलें. इकडे आसमंताद्वागींच्या प्रदेशांत नानातऱ्हांचीं धान्यें इतकीं विपुल उगवलेलीं दिसलीं कीं, आज पृथ्वीनें आपलें सर्वच वैभव बाहेर काढलें कीं काय असा मला घटकाभर भास झाला. जयपाळा, सरासरी दोन अडीच घटकांच्या आंत हा सातदां चमत्कार पाहिला. मग परतावें म्हणून निघालों तों एकाएकीं गंगाबाईचें होतें तें उदक आटूं लागलें. आटतां आटतां, पांच सात पुरुष पाणी असावयाच्या ठिकाणीं, नेत्रस्पर्शांत टिपूसभर देखील उरलें नाहीं. तिच्या मध्यें विहार करून सुखानें राहणारे जे मत्स्यादि जीव, त्यांनीं तळमळ तळमळ करून पटापटा प्राण टाकले. चहूं वाजूंच्या धान्यांची राख झाली. जिकडे दृष्टि द्यावी तिकडे वालुकामय दिसूं लागलें. हाही चमत्कार सातदां पाहिला.

जयपाळा, या स्वप्नाचा जर यथार्थ अर्थ सांगशील, तर तुझ्या योग्यतेस पारावार नाही असें करीन.

जयपाळ.—महाराज, भगवंताची आपणावर पूर्ण कृपा आहे; कारण कीं त्याणें दयाळू होऊन, पुढें सर्व पृथ्वीवर जें संकट येऊन पडणार तें या पूर्वसूचक स्वप्नांनें आपणांस जाणविलें आहे. या स्वप्नाचा अर्थ असा दिसतो कीं, यापुढें सात वर्षेपर्यंत यथाकालीं वर्षाव होईल. पृथ्वी यथाकालीं यथायोग्य धान्यानें व्याप्त होईल, महर्घता हा शब्दही लोक विसरून जातील; परंतु तीं सात वर्षे लोटल्यानंतर या सर्वसुखाचा एकदम वचपा निघेल. मेघ उदकाचा संचयही करणार नाहीत. धरित्री धान्याचें बाटुकही दाखविणार नाही. सर्व प्राणिमात्र जिकजिक करतील. सारांश जशीं तीं सात वर्षे आनंदाचीं तशीं हीं दुःखाचीं जातील. हे राजाधिराज या महा आकांताच्या समयीं, सर्व भूतलाचा कानवाळूपणांनें समाचार घेण्याचें श्रय आपणास देण्याची भगवदिच्छा दिसते. याकारितां या इच्छेनुरूप वर्तण्यास आपण समर्थ होण्याचे यत्न करावे. पहिल्या सप्तकांत सर्व मुलखांतील दाणागोटा विकत घेऊन पुढील सप्तकांत उपयोगीं लावावा. शहरोशहरीं, प्रांती-प्रांतीं धान्याधीश नेमून तजवीज ठेवावी. महाराज, अशानें आपली कीर्ति युगानुयुगीं सुद्धां प्राणिमात्र गातील.

राजा.—जयपाळा, होयरे होय! हाच स्वप्नांतील उलगडा वावा, तूं कोण आहेस, आणि हें स्वप्न तूं कसे स्पष्ट केलेंस? तुजजवळ अशी कोणती मंत्रविद्या आहे?

जयपाळ.—महाराज, हा आपला सेवक गंत्रविद्यें तोंल एक अक्षरसुद्धां जाणत नाहीं. आपल्या स्वप्नाचा गांवांत पुकारा झाला त्यादिवशीं रात्री कोणी सन्याशा-नें त्याचा अर्थ मला सांगितला. ती नारायणमूर्ति अर्थ सांगून तेथल्यातेथेंच अदृश्य झाली असें मला भासलें. मग काय खरें खोटें असेल तें असो.

राजा.—जयपाळा, तें कांहीं असो, तूं आज मोठें कार्य केलेंस खरें. आज तूं सर्व जगाला तारलेंस असें म्हटलें असतां वाध येणार नाहीं; याकरितां आतां माझी आज्ञा ऐक. तूंच या माझ्या राज्यांत धान्याधि-पति हो, आणि तूंच यथायोग्य तजवीज ठेव. अहो अमात्य, आजपासून जयपाळ माझ्याटिकाणीं समजा. ज्याला परमेश्वरानें ही ब्रह्मगुह्य गोष्ट सांगितली त्याला प्रतिभूप केलें. असतां परमेश्वराच्या इच्छेसच अनुसरून चाललों असें होईल. जयपाळा, आजपासून तूं माझ्या उजव्या बाजूस तक्तावर बसत जा. तुला प्रति-निधीचीं वस्त्रें देतो हीं घे. सर्व राज्यकारभार स्वतंत्र-तेनें पाहा. मुख्य प्रधानाच्या छत्रचामरांस शोभीव. तुला यश प्राप्त होओ, आणि तुजकरवीं मला प्राप्त होओ. अमात्य,—सूचना—

अमात्य.—जी—(मालदाराकडे पाहातो.)

मालदार.—महाराज, राजाधिराज, भूपति; (पुकारतात.)

प्रवेश ४.

कमळजाबाईचा भ्रतार आणि जयपाळराज—

क० भ्रतार.—त्यावेळेस तुमच्या शिरच्छेदाविषयींच

आज्ञा देणार होतो—पाहा काय अनर्थ—आतां तें सारें विसरा, हा पदर पसरतो, मला क्षमाकरा. मी मूर्ख, मी अविचारी—वरं झालें.

जयपालराज.—त्यांत आपणांकडे काय आहे? नेमानेच तसा. तसें झालें नसतें तर आज हा दिवस कशाला दिसता !

क० भ्रतार.—प्रथम जेव्हां तिणें सर्व अन्याय कबूल केला तेव्हां तिचीं दोन खंडें करावीं अशा हेतूनें हातीं शस्त्र होतें तेंच तिजवर उगारिलें. इतका क्रोध आला होता; परंतु तें शस्त्र तरी कशाला ऐकतें ? तत्काळ खाली पडलें.

जयपालराज.—जी रणांगणांत क्रूर दुरभिमानी शत्रूंचें मात्र रक्तपान करणारी तरवार ती आपल्याच स्वामिणीवर कशी फिरेल !

क० भ्रतार—खाली पडली तसा एकदम विचार सुचला कीं, अरेरे! आज पुनः घोर पातक करणार होतो. पश्चात्ताप पावलेल्या स्त्रीहत्येचा दोष व्यर्थ माथ्यावर घेणार होतो—असो तीही आतां फार दिवस राहात नाही. आजउद्यांची सोवतीण दिसते.

जयपालराज.—हें काय म्हणतां महाराज ? वाई-साहेबांची प्रकृति फार विघडली आहे काय ?

क० भ्रतार.—आजउद्यांची सोवतीण.

जयपालराज.—अरेरे! इतकी प्रकृति कशानें विघडली?

क० भ्रतार.—वर्ष दोनवर्षे क्षयाच्याच भावनेनें झुरत होती आणि काल पर्वांपासून ज्वर होऊन ही स्थिति प्राप्त झाली आहे.

जयपालराज.—वाईसाहेबांची आज्ञा असली तर—

क० भ्रतार.—कित्ती दयाशील स्वभाव हा ! याक-
रितांच, तुम्हांला तेथवर नेण्याकरितांच आलों
आहे. खरें म्हणाल तर तिची. अत्यावस्था पाहून,
मनांत तिजविषयीं उद्भवलेली निष्ठुरवृद्धि जेथल्या तेथें
विराली. ती खरोखर क्षमेस पात्र झाली आहे, आणि
म्हणूनच तुम्हांस तोंड दाखवायास आलों. नाही तर
जयपाळराज—

जयपाळराज.—त्याविषयीं एक शब्दही उच्चारूं
नये. जें झालें तें झालें. आपण उभयतां जो माझा
परामर्ष घेत होतां त्याखेरीज सर्व गतगोष्टी मी विसरलों.
आज्ञेप्रमाणें येण्यास हा निघालों.

क० भ्रतार.—कित्ती उदार स्वभाव ! अरे माझ्या
जयपाळा—जयपाळराज—(जातात.)

प्रवेश ५.

कमळजाबाई, भ्रतार आणि जयपाळराज.

जयपाळराज.—छे, छे, छे ! हें काय वेड; मातुश्री
हें काय !

कमळजाबाई.—(रडत रडत) जयपाळराज, मला
घातकिणीला, मला जारिणीला कशाला मातुश्री
म्हणतां ? (भ्रतारास) दया, दया, आतां मजवर दया
करा. जेथें मी खरोखर पुत्राचें नातें टेवावें तेथें—देवा,
मी कोण राक्षशीण—नाहीं, राक्षशिणीचेंही मन अशा
पापवृद्धीनें विटाळत नसेल.—जेव्हां प्रथम गोष्ट
बोललें तेव्हांच कां माझे गर्दन उडविलें नाहीं. या
आतां तरी, ध्या. करा.

भ्रतार.—अशा प्रसंगीं कोण दया करणार नाही ?
मी तुझा अन्याय विसरलों; परंतु जयपाळराज—अग द्रष्टे,
या महापुरुषास काय व्यर्थ संकट सोसण्यास लावलेस!

जयपाळराज.—नेमानेमच तसा होता त्यांत वाई
कडे काय दोष ?

कमळजाबाई—जयपाळराज, दया, मजवर पूर्ण
दया करा. हे यमदूत वेणी धरून मला फरफरा ओढि-
ताहेत.—न्या न्या; बांधा, खुशाल तापलेल्या लोखंडी
खांवाशीं मला बांधा; पोळवा, वाटेल त्या पदार्थांनीं
मला पोळवा; डागा, डागा, माझे सर्व आंग डागून
काढा. अग आईग, आतां हे हजारो साप मला वेष्टि-
तील, हे हजारो विंचू मला नांग्या मारतील, हे हजारो
हत्ती मला तुडवितील, हे हजारो सिंह मला फाडितील.
अग वाईग, आतां हा कोरड्याचा मार कसा सोसूं !
देवा, देवा, देवा कसेरे देवा !—(निश्चेष्टित पडते.)

जयपाळराज.—भरे आतां नीट होत्या, आणि इत-
क्यांत असें काय झालें !

क० भ्रतार.—(दासीस) अग सावध करा. दोन
शब्द बोलण्यासाठीं तिचा प्राण घुटमळत आहे.

जयपाळराज.—आतां कींही नीट बोलत होत्या !

भ्रतार.—काल रात्रीं पासून हिची अशीच दशा
झाली आहे. घटकेंत शुद्धीवर असते, घटकेंत वेड्या-
सारिखी बडबड करिते, घटकेंत निश्चेष्टित पडते.

जयपाळराज.—काय कठीण समय हा !

क० भ्रतार.—मागचें सर्व विसरलों असें तुमच्या
तोंडून ऐकावें एवढी मात्र आतां तिची इच्छा.

जयपाळराज.—आपणापाशीं तेंथेंच विनंती केली कीं, आपण उभयतां जो माझा परामर्ष घेत होतां, त्याखेरीज इतर सर्व गतगोष्टी मी विसरलों. ईश्वरी संकेतांपुढें उपाय नाहीं. त्यांना पापवासना नच व्हावी; परंतु झाली. अत्युत्तम स्थळींही एकादे वेळीं कांटेरें झाड उगवूं पाहांतें, नाहीं तर वाईताहेवांचा. आयुष्यक्रम खरोखरी वर्णनीय असे.

भ्रतार.—खरें, खरें, जयपाळराज, खरें म्हणतां. ही तशीच होती अज्ञून. अज्ञून बरी होओ.

कमळजाबाई.—सोडा, सोडा; आतां मला सोडा. नाहीरे नाहीं; नाहीं बरें नाहीं; तेवढी तेवढीच पापवुद्धि.

जयपाळराज.—मातुश्री, आपण अशा कां ओरडतां ? अहिल्या, द्रौपदीसारख्या साध्वींनाही पापवुद्धीनें सोडिलें नाहीं, म्हणून काय लोकांत त्यांची तेवढ्याकारितां मान्यता बुडाली काय ?

कमळजाबाई.—कोण, जयपाळराज बोलतात ? जयपाळराज काय ?

जयपाळराज.—होय मातुश्री, मी जयपाळ.

कमळजाबाई.—जयपाळराज, माझे दोन शब्द ऐका. दोनच, म्हणजे मग हा देह ठेवितें; आतां जी तुम्हांशीं बोलते ही कुसुमचापानें विंधिलेली, काम-मदानें अंध झालेली, परपुरुषसंगासाठीं वेडावलेली, बटीक नव्हे; तर पश्चात्तापानें दंडिलेली, यमपाशानें बांधिलेली, तंद्री लागलेली, पतिचरणापाशीं लीन झालेली कमळजा आहे.

(भ्रताराकडे पाहून) होय, या, या, चरणापाशीं लीन—

(मान वांकवून पडते.)

जयपाळराज.—धरा, धरा, पुनः वेशुद्ध झाल्या. असे मुक्ताकळासारखे जिचे वोल ती कमळजा कशी नव्हे ? मातुश्री बोला.

भ्रतार.—आतां कशाचें बोला ? डोळे पाहा, नाडी पाहा. झालें, सर्व आटोपलें. वोल वोल, सखे आणखी एकदां तरी वोल. असे गोड शब्द माझ्या कार्नी पुनः कशानें पडणार ! खरोखरीच देह टेविला. अरे भगवंता केवढा घाला हा !

जयपाळराज.—ईश्वरी नेमणूकच तितकी ; त्याचा शोक करून काय होणार ?

भ्रतार.—हा तृतीय विवाह ! जयपाळराज, माझ्या सारखा दुःखी पुरुष कोटें तरी असेल कायहो ? तिसरी बायको, परंतु तीही दोन दिवस जास्त राहिली नाही.—हिचा माझ्या समक्ष तरी प्राण गेला. हिणें माझ्या मांडीवर तरी डोकें टेवून डोळे मिटले. पूर्वीच्या दोघींना तेंही मिळालें नव्हतें. तिघीही गेल्या. व्यर्थ, व्यर्थ, व्यर्थ. लोक संसारांत सुख आहे म्हणतात. हें सुख पाहा ! एक, दोन, तीन ! हा आमचा संसार !

(कमळजावाईच्या प्रेताकडे पाहतो.)

जयपाळराज.—(इतरांस) तयारी करा. आतां काय ?
(तयारी करितात.)

अंक ४.

प्रवेश १.

चंद्रदेवराज आणि अहिल्याबाई.

अहिल्याबाई.—आतां आज नाही उद्यां ही वया

बाहेर जायाची. हे; पोरी असल्या काय नसल्या काय; भेल्या वाढ्याव्या, वाढ्याव्या आणि लोकांच्या गळ्यांत बांधाव्या. एक मुलगा असता—पण नाही देवाजीच्या मनांत.

चंद्रदेवराज.—अग तूं कां खंत करितेस? त्याच सुखी असोत आणि नीट नांदोत म्हणजे झालें. लोकांच्या गळ्यांत बांधायाच्या म्हणतेस, परंतु ज्यांच्या गळ्यांत हे मंतरलेले ताईत असतात त्यांच्या सर्व मानसिक दुःखबाधा नाहीशा होतात. या गळ्यांत बांधलेल्या ताइतांना पुरुष किती जपत असतात वरें? आम्ही कशाला बोलून दाखविलें पाहिजे? आमच्या ताइताला ठाऊक आहेच.

अहिल्याबाई.—पुरे; (एवढेंच) पुरुषांना तेवढें गोड-गोड, गोडगोड बोलायाचें ठाऊक असतें;—पण बाई मला आतां अशी डोंगराएवढी काळजी येऊन पडली आहे. या आपल्या प्रभावतीला एकदा शाहणा सुरता नवरा मिळाला म्हणजे सुटलें. मग देवा दाखविलींस तिचीं दोन लेकरें तर दाखीव, न दाखविलींस, तर न दाखीव. (चंद्रदेवराजाकडे वोट करून) अर्धीं डोळे मिटवून अखेरी साधीव म्हणजे झालें. सगळा शेवट गोड झाला.

चंद्रदेवराज.—प्रभावतीला कसा चांगला नवरा मिळेल हीच काळजी रात्रंदिवस मला लागली आहे. दुसरें कांहीं सुचत नाही. हिला आतां पंधरावें वर्ष लागलें असेल नाही?

अहिल्याबाई.—हो, पंधरावें आखाडांतच लागलें. मनांतून असें आहे कीं, जा मेलें, आतां एवढीच उज-

कायाची राहिली आहे, कसेंही करून इचें थाटामाटानें लग्न करावें.

चंद्रदेवराज.—अग या सर्व राज्याची न्यायाधिशीण तूं, तुला देवानें कमी केलें आहे! म्हणशील तसु समा-
रंभ करीन. त्याजविषयीं काळजी नाही, परंतु हिजसमा-
न.रूपानें आणि मुणानें असा कोण शोधून काढूं ? वरें
आपण तसाही शोधून कोणी काढिला आणि त्यावर
जर तिचें प्रेम नसलें तर काय उपयोग ? ज्याच्या
स्वाधीन आपण गाय करणार तो आपणाला जरी
गोपाल वाटला तरी जर तिला कसाव वाटतो तर
व्यपासून तिला कोणतें सुख प्राप्त होणार ! शिवाय
कुलीन क्षत्रियांत कन्येच्या मताशिवाय तिचें लग्न झाले-
लें कोटें तरी पाहिलें आहेस ? या सर्व गोष्टी मनांत
आल्या म्हणजे असें वाटतें कीं, जेव्हां प्रभाषतील
आणि तिच्या नवऱ्याला एकमेकांकडे वांकडी दृष्टि
करून पळतांना आणि चोरून हंसतांना पाहीन
तेव्हांच हा जीव खालीं पडेल.

अहिल्याबाई—तें खरें, पण लांबण इकडूनच
चालली आहे. रोज मानकरी मागणीं घालघालून
जातात; पण येथेंच निश्चय होत नाही. आतां ही
वाटाघाट तरी किती दिवस चालण्याची बाई कोण
जाणे. एकदा कसेंही करून लवकर ठरवावें गड.

चंद्रदेवराज—वेडीमः वेडी, अगदी वेडी आहेस.

अहिल्याबाई—आज समजलें का ?

चंद्रदेवराज—अग तर असें पाहा, कीं ज्यांच्यानें
माझ्या सारख्या जुन्या भोळ्या म्हाताऱ्याचें स्थिरावलेलें

अन वश करवेना ते त्या नव्या चाणक्ष तरुण पोरिचें चंचल मन कसें वश करितील ? आजपर्यंत ज्यांच्या माझ्या माठीं झाल्या ते सर्व एकापेक्षां एक असे महाशंख आहेत. कोणी बापांच्या लौकिकावर आले, कोणी चुलत्याच्या, कोणी आज्याच्या; कोणी इनामाच्या जोरावर, कोणी हत्ती घोड्यांच्या मदावर, कोणी अधिकाऱ्याच्या तोऱ्यावर, जितके येतात तितके माझी लक्ष्मी पाहा, माझे वैभव पाहा असे म्हणतात; परंतु इला वाहाण्याकरितां आणलेले हें माझे सुमन पाहा असें कोणीही म्हणत नाही. अशा नवऱ्याला घेऊन ती काय करील, व अशा जावयाला घेऊन तूं काय करशील ? जर आज कोणा मुर्खाच्या स्वाधीन केली तर पुढें तिच्या पासंगासही न पुरणाऱ्या, परंतु आपआपल्या नवऱ्यांच्या शहाणपणावर थोरवी पावलेल्या अशा स्त्रियांकडे पाहून माझी प्रभावती कपाळावर हात मारून घेईल आणि बाबांनीं पैक्याशीं माझे लग्न लावले म्हणेल, तेव्हां ते तिचे तिखट वाग्वाण मला देवलोकाहूनही ओढून काढतील. याकरितां तुला वारंवार सांगत असतो कीं, उतावळी होऊं नकोस. प्रभावतीचें आजच वय गेलें आहे असें नाही. लग्नघटिका चांगली लागली तर वरें, नाही तर ती सर्व आयुष्यांतल्या घटका कष्टवर करिते.

अहिल्याबाई.—नाहीं, तसें नाही; मी कांहीं आज हट्टच घेऊन बसलें असें नाही. पण आपला एक पाश तितकाच उरला आहे—परंतु असें असेल तर नाहीं ग वरें अशा मेल्या हला माझे लेकरुं देणार! त्या परीस लागला

योडा उशीर तर लागला—एवढेंच कीं, झालें आणि लवकर झालें म्हणजे दिसायलाही लोकांत अंमळ, दुसरें काय ?—पण हो गडे वरी आठवण झाली, आज आतांच वाड्यांतून आज्ञापत्र घेऊन हुज्या आला होता. जवळच द्या वरें, बाईसाहेब, खुद्द महाराजांनीं लिहून दिलें आहे म्हणाला. मग काय आहे कोण जाणे?—असा गडे माझा विसराळू स्वभाव आहे. आपली तेव्हांच गेलें विसरून.

चंद्रदेवराज.—कोठें, कोठें आहे, आण पाहूं. लवकर लवकर आण.

अहिल्याबाई—आतां आणतें पण ! (आणून देते).

चंद्रदेवराज.—(पत्र वाचून) उद्यां जरूर जरूर बोलाविलें आहे.

अहिल्याबाई.—कशाचें आमंत्रण आलें हें! काहींना काहीं बाई आपलें काम उभेंच. कोठें तंटा तोडायस बाहेर गांवीं तर जायाचें नाहींना ?

चंद्रदेवराज.—बहुधा तसेंच असावें.

अहिल्याबाई.—जा बाई, या मेल्या फिरण्यानेंच त्रास दिला आहे.

चंद्रदेवराज.—मग आम्ही उगीच म्हणतो कीं, चाकरी चाकरी काय, सुळावरची पोळी ?

अहिल्याबाई.—अहाहा !

चंद्रदेवराज.—अहाहा म्हणजे यांत काहीं संशय आहे कीं काय ?

अहिल्याबाई.—मग कशाला करावी तर ! पण आशा कोठें सुटते ? तांडानेंच बोलावें तेवढें. महिना

महिना, दोन दोन महिने बाहेर असायाचें तर कांहीं असें वाटत नसेल कीं, नको वावा आतां ही दगदग; झाली मेली पुष्कळ चाकरी. आतां आपला स्वस्थ हरि हरि म्हणत बसेन. खरें आणखी किती दिवस करायाची ही चाकरी ?

चंद्रदेवराज.—एवढें या प्रभावतीचें लग्न झालें म्हणजे मला चाकरी नको आणि फाकरी नको. जाईन एक दिवस महाराजांपाशीं, घट्ट पाय धसेन आणि विनंती करीन कीं, इतके दिवस आपल्या इच्छेनें आणि भगवंताच्या रूपेनें या दासानें एकनिष्ठ भावानें स्वामिसेवा केली. आतां वयातीत झाला आहे व शक्तिही गेली आहे, तर खात्रीस पडल्यास जामातांना आश्रय देऊन याला घरीं वसण्याची आज्ञा व्हावी. तुला खरेंच सांगतो, प्रभावतीसाठीं म्हणून या संसारांत माझा जीव गुंततो; वय लहान, पण त्या पोरीला जें शहाणपण आहे तें मोठमोठ्या बायकांना सुद्धां नसेल. तिला सद्गुणसंपन्न नवरा मिळाला म्हणजे मग परलोकाशिवाय दुसऱ्या कशाची इच्छा करीत नाहीं.

अहिल्याबाई.—असें काय मेलें अभद्र बोलावें गडे !

चंद्रदेवराज.—अग, अभद्र कशाचें, तें उघडच आहे. आतां सांगतो एवढें काम कर. युक्तीनेंच एकांतीं प्रभावतीशीं बोलतां बोलतां लग्नाच्या गोष्टी काढ आणि म्हण कीं, अमक्या अमक्याला तुला द्यावी असा माझा फार हेतु आहे. हें ऐकून तिची मुद्रा कशी होते, ती कशी हालते, कशी बोलते, तें सारें बारीक ध्यानांत घे आणि युक्तिप्रयुक्तीनें तिचें तद्ग-

त काढ. मी वाड्यांतून जाऊन येतो. आठवण राहिल ? ए विसराळू, आठवण राहिलना ?

अहिल्याबाई.—पाहा पाहा, कसे आहे तें ! एका-
द्याला वाटावं हिला मेलीला कशाचीच आठवण राहत
नाहीं; पण येणं केव्हांशी होईल.

चंद्रदेवराज—येईन तेव्हां.

अहिल्याबाई.—पाहा कसे सरळ बोलणें आहे !

चंद्रदेवराज.—आतां आलें आहे तुझ्यामनांतून
भांडापाचें. जाऊंदे कसे ?

अहिल्याबाई.—आणखी माझ्याच मनांतून आलें
आहे ! पाहा कसा उफराटा न्याय.

चंद्रदेवराज.—बोलतच उभा राहिलों तर संध्या-
काळपर्यंत सोडणार नाहींस. (जातो.)

प्रवेश २.

राजा आणि चंद्रदेवराज.

राजा.—या चंद्रदेवराज, कालचें पत्र पोहोचलें ?

चंद्रदेवराज.—आज्ञेनुरूप हजर झालों आहे.

राजा.—न्यायखात्यांतलें कामकाज कसे, सुरळीत
चाललें आहेना ?

चंद्रदेवराज.—सुरळीत चाललें आहे, मग महारा-
जांच्या नजरेस काय येत असेल तें खरें.

राजा.—आपण असल्यावर आमच्या काय वावगें
नजरेस यावयाचें आहे ? तें असो; परंतु तूर्त आपणांवर
एक शब्द टाकावा असें मनांतून आहे.

चंद्रदेवराज.—महाराज, हें अवकृपेचें बोलणें दिसतें.

सेवकावर शब्द टाकायाचा आहे असें लक्षणें हा फार संकोच. आपल्या कोणत्याही आज्ञा अशास्त्र नसतात, मग उगाच कां विलंब? महाराजांनीं निःशंक आज्ञा करावी.

राजा.—चंद्रदेवराज, काम फार नाजूक आहे. येथल्या येथें हो म्हणण्याजोगें नाहीं.

चंद्रदेवराज.—पायांपाशीं एकच विनंती. कांहीं असलें तरी आज्ञा व्हावी.

राजा—वरें तर सांगतीं ऐका; तुमच्या मुलीला वर-योजना आम्ही केली आहे. तुमच्या संमताशिवाय केली याचा मात्र राग नसावा.

चंद्रदेवराज.—त्यांत कशाचा राग? महाराज सर्वांचे मायबाप. महाराजांनीं आपल्या लेकराची काळजी वाहिली हें ठीकच झालें.

राजा.—चंद्रदेवराज, तुम्हांला असा जावई शोधून काढला आहे कीं, राज्यांतले यच्चयावत् आईवापही तुमचा, हेवा करितील. मग यच्चयावत् कन्या प्रभावतीचा करितील हें कशाला सांगविं? माझ्या कपाळीं जर कन्यारत्न असतें तर तेंच त्याला अर्पिलें असतें; परंतु नाहीं तेव्हां उपाय नाहीं. प्रभावतीवर पोटाच्या लेकीसारखीच माझी ममता आहे याकरितां एवढें कन्यादान माझ्या हातून करवा.

चंद्रदेवराज.—काय हा गौरव महाराज! आपण जें कराल तें यथायोग्यच कराल. ज्या भाग्यवान पुरुषानें आपली कृपा साधिली, त्याला प्रभावती दिली असतां आपण ठीकच केलेंसें होईल. सेवकाची एक मात्र विनंती आहे ती स्वामींनीं ऐकिली पाहिजे.

राजा.—काय, बोला.

चंद्रदेवराज.—ज्या सर्व क्षत्रियगणांचे आपण रवि आहां, त्या सर्व क्षत्रियगणांत पुरातन कालापासून चाल चालत आली आहे की, कन्येचा विवाह व्हाव-याचा तर तिच्या मनोदयानुरूप व्हावा. तेव्हां महाराजांनी तिचे अनुमोदन घ्यावे. महाराजांच्या इच्छेस ती आड येणार नाही, कारण ती आपणांस पित्यासारखेच लेखिते. विनंती बोलण्याविषयी आज्ञा झाली म्हणून कानावर मजकूर घातला.

राजा.—(हंसून). बहुधा या विनंतीत सर्वच मागून घेतले.

चंद्रदेवराज.—देणारे समर्थ म्हणून मागणारे मागतात. आमच्या जावयांचे नांव गांव विचारण्याविषयी परवानगी असावी.

राजा.—धान्याधिपति जयपाळराज, ज्यांच्या शहाणपणाची व सद्गुणांची सर्व मुलखांत ख्याति झाली आहे.

चंद्रदेवराज.—जयपाळराज, धान्याधिपति जयपाळराज !

राजा.—होय.

चंद्रदेवराज.—महाराज, माझे पूर्ण समाधान झाले. ईश्वर तिला त्याच पुरुषाविषयी बुद्धि देओ म्हणजे झाले. आहा, जयपाळराज जर जावई मिळेल तर मग आणखी काय पाहिजे ? आजपर्यंत ज्यांनी मागणी घातली त्यांतून एकालाही त्याच्या नखाग्राची सर नाही. महाराज, तिचा मनोदय समजून घेऊन विनंती करण्यास पुनः उदायिक येतो.

राजा—कुलानें, शीलानें, वयानें, रूपानें सर्व गो-
ष्टींनीं हा मी योजिलेला जोडा समान आहे.

चंद्रदेवराज.—महाराज यथार्थ वोलतात.

राजा.—सख्य अशांचेंच होत असतें. ही जयपा-
ळराजांची प्रतिमा घेऊन प्रभावतीला दाखवा. प्रति-
मांनीं पुष्कळांचीं कामें झालेलीं आहेत.

चंद्रदेवराज.—(हंसून,) अनुभूत अहिंसा. यण्या-
ची आज्ञा असावी.

राजा.—वरें आहे.

(चंद्रदेवराज जातारि)

प्रबन्ध ३.

राजा आणि जयपालराज.

जयपालराज.—मुजरा करतो महाराज.

राजा.—या धान्याधिपति, वसा.

जयपालराज—आज्ञा, वसतो.

राजा.—आतां या आमच्या चातकवत् प्रजांना तु-
म्ही आमचे धान्याधिपति मेघवत् आहां.

जयपालराज.—महाराजांसारखी दयाळु वरुणमूर्ति
प्रसन्न असतां मेघांना काय तोटा ? हजारो मेघ उत्प-
न्न होतील.

राजा.—तें खरें; परंतु हा यथाकालीं उत्पन्न झाले-
ला मेघ प्रसादिक दिसतो. याजकडे सहज पाहिलें
असतां असा भास होतो कीं, वत्सलतारूप जीवनानें
हा डबडबलेला आहे. जसा तो मेघ अवचित, अव-
र्षण पडलेल्या स्थळीं जातो तसाच हाही जाईल अशी

चित्ताचो पक्को खात्रो होते, याजकरितां ईश्वर करो आणि या एका मेघापासून भूतलाचा दाह हरण करणाऱ्या अशा या सदृश अनेक मेघावालि उत्पन्न होओत; (हंसून) कां जयपाळराज, कां बोलत नाहीं.

जयपाळराज.—महाराजांचा पूर्ण मनोदय समजलो नाहीं.

राजा.—(हंसून) ज्यांना स्वमांचीं अत्यंत क्लिष्ट गूढें समजतात त्यांना हें साधारण बोलण्यांतलें क्षुद्र गूढ समजणें कठीण खरेंच ! आतां उघड करून सांगतो तर. आमच्या मनांतून तुमचा विवाह व्हावा असें आहे, यावर तुमचें कांहीं म्हणणें असल्यास कळवा.

जयपाळराज.—महाराजांपाशीं विनंती करण्यास हा दास असमर्थ आहे.

राजा.—असमर्थ कां? वायको कशी मिळेल ही शंका मनांत क्षणभर सुद्धां आणूं नका; कारण थोडक्यांत सांगतो ती रूपानें व गुणानें केवळ भूदेवता होय. तिच्याशीं विलास भोगितांना तुम्हांला असें वाटेल कीं, हे भोग इंद्रास नंदनवनांत इंद्राणीपासूनही प्राप्त होत नसतील. प्रभावती हें अमोल्य रत्न तुमच्या कंठीं पाहावें अशी आमची व या राज्यांतिल सर्वांची इच्छा आहे. बोल, विवाहनिश्चयाच्या प्रसंगीं अधोमुख शोभत नाहीं.

जयपाळराज.—महाराज, माझा सर्व वृत्तांत मी पायांपाशीं विदित केला आहे.

राजा.—नाहीं कोणी म्हटलें ?

जयपाळराज.—त्यावरून माझे कुल जरी प्राचीन

कालापासून नामांकित आहे तरी धनसंपन्न नाहीं हे दृष्टोत्पत्तीस आलेच असेल. महाराजांचा वाडा जिला माहेरासारखा तिला सासरही त्याच जोडीचे पाहिजे.

राजा.—या गोष्टीची काळजी माहेरच्या माणसांनीं काळगावयाची.

जयपाळराज.—मी या मुलखांतला राहणारा नाहीं.

राजा.—क्षत्रियकन्या आपल्या पतीपार्शी वास करण्यासाठीं सप्तसमुद्रही धिकारितात.

जयपाळराज.—अशा, शुद्ध दैवावर हवाला ठेवून आलेल्या प्राण्यास तशा योम्यतेची कन्या साजणार नाहीं.

राजा.—अशा शुद्ध भलाईवर हवाला ठेवून वाढलेल्या प्राण्यास तशा योम्यतेचीच मात्र कन्या साजेल.

जयपाळराज.—महाराजांनीं माझी ही विज्ञप्ति मान्य केलीच पाहिजे. (सुस्कारा टाकितो.)

राजा.—धान्याधिपतींनीं माझी ही आज्ञा ऐकिलीच पाहिजे—कां, कष्टी झाल्यासारखा सुस्कारा कां टाकितां? जयपाळराज, स्त्रीरत्नाच्या मोलाविषयीं तुम्ही इतके अजाण आहां काय? अहो ज्याला त्या सुखाचा अनुभव नाही, तो यावज्जन्म वापुडाच खरा. त्याणें ऐहिक सुखांचा अत्युत्तम मासलाच पाहिला नाही. स्त्री सर्व सुखांचें माहेर असें जें म्हटलें आहे तें यत्किंचितही खांदें नाही. ज्या घरामध्यें ती वास करित नाही तें घर भव्य सुशोभित इमारत असूनही गोसाव्याची मटीच; आणि जेथें ती वास करित तें घर जरी मोडकी धर्म शाळ्य असलें तरी महालक्ष्मीचें वासस्थानच.

जयपालराज, त्या शून्य मंदिरांत तुमचा वेळ तरी कसा जातो ?

जयपालराज.—महाराजांनी स्त्रीसुखाचें यथार्थ वर्णन केलें, परंतु.—

राजा.—जर तुम्हांला यथार्थ वर्णन वाटतें तर मग परंतु कां ? मग त्याविषयीं इतके उदासीन कां ? सेनापतीच्या येथें जो चमत्कार पाहिला त्यापासून स्त्रियांविषयीं मला वाटतें, तुमचें मन विटलें.

जयपालराज.—नाहीं. महाराज असें कसें होईल ? कमळजाबाई अत्यंत गुणसंपन्न होती. मग तिच्या कारणानें स्त्रियांच्या टिकाणीं मन कसें तिटकारा घेईल. स्त्रिया स्वभावानें जात्या सरल व निष्कपट असतात, यामुळें एकादे वेळीं त्यांतून एकादी मायिकाच्या जाळ्यांत गुंतून पडते म्हणून मी सर्वांवर आरोप टेवणारा नव्हे.

राजा.—तर मग माझा एकच प्रश्न. विवाहकार्याच्या गोष्टी काढिल्या असतां तुम्ही औदासीन्य कां धारण करितां ?

जयपालराज.—महाराजांचा आग्रहच दिसतो त्याअर्थी विनंती करितों. आपण हंसाल म्हणून इत्कावेळ लाजत होतो.

राजा.—कां वरें, लाजण्याचें कारण काय ?

जयपालराज.—कमदेवाच्या गोष्टी समकथस्कांपाशींच असाव्या.

राजा.—हं हं ? एकूण तुमचें ल्हदय तुमचें नाहीं असें बोलण्याचा भाव. हा नवाच बूट निघाला. आम्ही घटवटना जी ही मांडिली आहे ती व्यर्थच तर !

असैं; तरी म्हटलें जयपाळराज इतके आळेंपिळे कां घेतत !

जयपाळराज.—(हंसून) यासाठीच विनंती करित त नव्हतो.

राजा.—जयपाळराज, तर मग आतां सांगाच; कोणत्या कुशल रमणीपाशीं तुमचें चित्त हरपलें ? कोणती महाभाग्यशालिनी तुमच्या अंतःकरणमंदिरांत विहार करिते ?

जयपाळराज.—महाराज, यापेक्षां कोणती दुष्ट तुम्हांवर कोरडा चालविते, कोणती कृत्या तुम्हांवर इंगा फिरविते असैं म्हटलें असतां अधिक शोभेल ?

राजा—खरें म्हणतां. आम्हांला वाटत होतें कीं, तुम्ही अज्ञान मोकळेच आहां; त्या कुठल्या घेरल्या-शिवाय राहायला! हा तुमचा वृत्तांत आजपर्यंत तुम्हीं आम्हांपाशीं चोरला होता. बोला आतां.

जयपाळराज.—काय बोलूं महाराज ? आपल्या राज्यांत नुक्ताच आलों होतों आणि सेनापतींच्या येथें नुक्ताच राहिलों होतों, तों सेनापतींनीं वाघाच्या शिकारीचा समारंभ केला. तो समारंभ पाहण्यास किती एक कुलीन स्त्रियाही आल्या होत्या. त्याप्रसंगीं त्यांच्या संरक्षणार्थ जे होते त्यांत मीही उभा होतो पुढें वायांवर प्रसंग गुदरतो अशी जेव्हां हाकाहाक झाली तेव्हां, मी पुढें सरलों आणि भगवदिच्छेनें तो वाघ मारिला. तेव्हां त्या तेथील प्रसन्न झालेल्या स्त्रियांत अतिलावण्यसंपन्न एक कुमारी पाहिली. तिला पाहतांच अज्ञातपूर्व असा चमत्कारिक विकार मनांत

उद्धवला. असें वाटूं लागलें कीं, विधानें मांठ मारिली-
च असेल, तर इलाच योजून मारिलें असेल. त्यावेळीं
पुष्कळ विवेक केला; परंतु हा मनाचा ग्रह जाईना.
असें पुष्कळ म्हणून पाहिलें कीं, अरे मूर्खा, ती
कोणा राजकुलाचें मूषण असेल; आणि तूं भडक्या
मारीत फिरणारा भिकारी आहेस. तिची इच्छा
धरून कधींही कृतार्थ होणार नाहीस. याकरितां तिची
मूर्ति विसर आणि आपल्या कामधंद्यास लाग. असा
बहुत प्रकारें विवेक केला; परंतु हें ओढाळ मन उपदे-
शास आंवेरेना. कांहीं करावयास लागलों तथापि त्या-
णें तें धांव घ्यावी. तें चक्कर, तो समाज, ती स्त्रियां-
ची जागा; ती तिची उभी, वांकून, अतिहर्षानें शिका-
रोकडे पाहणारी मूर्ति,—हीं डोळ्यांपुढून जाईनात.
मग त्या दिवशीं शपथ वाहून घेतली कीं, ही जी कोणी
माझे मन चंचल करणारी, हीच जर प्राप्त होईल तर
मात्र स्त्रीसुखाचा अनुभव घ्यावयाचा. नाही तर संसारांत
असून विरक्तपणांत दिवस घालवावयाचे. हा कृतसंकेत नि-
ष्फल न व्हावा म्हणून महाराजांपाशीं विनंती करित होतो.

राजा.—फार उत्कृष्ट संकल्प.

जयपालराज.—महाराजाच्या आग्रहावरून हा मा-
झ्या अंतःस्थितीचा गुह्य वृत्तांत चरणापाशीं विदित
केला. आतां पुनः विज्ञप्ति करितों कीं, स्वस्त राहण्या-
चा माझा निश्चय महाराजांनी पार पाडावा.

राजा.—जयपालराज, तुमचा सर्वच इतिहास चम-
त्कारिक आहे, मग हाही कां नसेल? त्या सुंदरीचें
नांव गांव तुम्हांला माहित आहे?

जयपालराज.—महाराज, तं कांहींएक टाऊक नाहीं. आपली कृपा या पदवीस चढवील हें स्वप्नांत सुद्धां नव्हतें, तेव्हां तिच्या प्राप्तीचा दिवस येईल असें मी समजलोंच नाहीं, आणि म्हणून ती कोण, कोणाची मुलगी, कांठें राहते, कोठें वागते या गोष्टीचा मी विलकुल शोध केला नाहीं.

राजा—अशा शपथा त्रेतायुगांत व द्वापारयुगांत दीर्घ हटवादी क्षत्रिय घेत होते असं पुराणांतरीं ऐकितं; परंतु या कलियुगांत कोणी असा वाणेदार वहादर असेल असं वाटत नव्हतें. आतां हा हट्ट सोडा, आणि संसाराचें अवलंबन करून गृहस्थाश्रमाचे धर्म स्वीकारा.

जयपालराज.—महाराज सर्वांचे धर्मपालक आहेत.

राजा.—हें वेडें बोलणें मला नको.—(प्रभावतीच्या प्रतिमेकडे पाहून) काय अमोलिक रत्न हें. ही पाहतांच तुमच्या तृदयसिंहासनावर वसलेली तत्काळ पदच्युत होईल. ही मूर्तिमंत महालक्ष्मी पाहा. (प्रतिमा पुढें करितो)

राजा.—हं हं, धान्याधिपति, भलत्याच स्त्रीवर डोळे कसे खिलितां! अज्ञून रेखून पाहाणें संपत नाहीं! ठीक नव्हे हो ठीक नव्हे. (भोठ्यांनं हंसतो.)

जयपालराज.—(हंसून) महाराज विनंती करण्याविषयीं आज्ञा असावी.

राजा—काय विनंती?

जयपालराज.—महाराज जो दिवस नेमितील त्या दिवशीं मजकडून तयारी आहे. महाराजांनीं आज मला अत्यंत विस्मयांत घातलें.

राजा.—कांही, एकदम लग्नदिवसावर कसे आलां ?

जयपालराज.—महाराज, मला पदोपदीं ईश्वरी सृष्टि दिसते. त्यांचे मजवर कृपा करण्याचें मनावर घेतलें आहे; आणि त्या कामावर आपणांसारख्या महान समर्थ्यांची योजना केली आहे.

राजा.—अहो, काय झालें काय ?

जयपालराज.—साखर खाणारा त्याला देव देणारा! ही प्रतिमा पाहतांच तृदयांतील मूर्ति पदच्युत होण्याबद्दल त्याच पदावर अधिक स्थैर्य पावली. ज्या रमणीनें तें मन ओढलें, व जी त्या दिवसापासून अज्ञूनपर्यंत मजवर स्वामित्व करिते तिचीच ही छाया. आज महाराजांचे किती उपकार आठवूं ?

राजा.—ही फार चांगली नीति बावा. सुंदरशी बाबको दिसते तर म्हणाले चला आमची ती हीच म्हणूं! खासा न्याय !

जयपालराज.—आतां थडेली भिऊन काय होणार ?

राजा.—आतां शपथेचें तर देणें कांहीं उरलें नाहींना ?

जयपालराज.—महाराजांपासून देणगी घेणें मात्र उरलें आहे.

(चंद्रदेवराज आंत डोकावतात.)

राजा.—कोण आहे, कोणी डोकावलें ?

चंद्रदेवराज.—एकांत चालला असल्यास आणखी घटकाभरानें येईन.

राजा.—एकांत खरा; परंतु त्यांत तुमचीही गरज आहे. या वसा. कसे काय ?

चंद्रदेवराज.—आतांच विनंती करूं ?

राजा.—कां, कांहीं हरकत आहे काय ?

चंद्रदेवराज.—हरकत कशाची ? जिकडेतिकडे आनंदच आनंद करून आलों.

राजा.—मग काय तर, बोला सर्व वृत्तांत.

चंद्रदेवराज.—प्रथम गोष्ट काढतांच प्रभावतीनें चि-
मणीसारखें तोंड केलें. तिची मुद्रा फिक्री पडली.
डोळे लांब केलेन आणि तिजकडे दीनासारखी तटस्थ
पाहूं लागली. नंतर अग प्रभावती असें काय, असें का-
य, बोल असें जेव्हां लाडुकपणानें विचारिलें आणि
अंगावरून हात फिरविला तेव्हां स्फुदस्फुदून रडूं लाग-
ली आणि म्हणूं लागली कीं, माझा कां इतक्यांत कंटाळा
करितां, मला कां इतक्यांत बाहेर घालितां. तिला धान्या-
धिपतीचें कुलशील सांगितलें, त्यांची पदवी सांगितली,
त्यांचे गुण सांगितले, त्यांच्यावर लोकभक्ति किती आहे,
राजभक्ति किती आहे हें सांगितलें, परंतु कांहीं केल्या
तिची समजूत म्हणून पडेना. तिणें एक हट्ट धरिला.
“मला इतक्यांत लग्न करावयाचें नाहीं.”

राजा.—काय चमत्कार पाहा ! मग ?

चंद्रदेवराज.—मोठ्या विवंचनेत पडलों. मग ति-
च्या आईनें हळूच तिच्या मनांतली गोष्ट काढून घेत-
ली. त्याला तरी पक्का प्रहर लागला !

राजा.—पोर बॅटी भारी खोल.

चंद्रदेवराज.—पक्या प्रहरानें त्या पोरीनें सांगितलें.
सांगायला तिला आणखीं एक प्रहर लागला ! त्यांतला
सारांश मिळून इतका.—म्हणाली मी गेलें होतें राणीसा-

हेवांवरुवर शिकार पाहायला. तेथें सेनापतीच्या घरा-
प्यांतल्या कोणी पुरुषानें महाप्रताप केला. आतां तु-
म्हांला जर मला द्यावयाचीच तर त्याला शोधून काढा
आणि द्या. नाही तर पुनः लग्नाचें नांव काढूं नका.

राजा.—धान्याधिपति, कसें खडखडीत उत्तर.

चंद्रदेवराज—मला हा सर्व इतिहास आपणापासून
समजलाच होता. मग ती धान्याधिपतीची प्रतिमा
काढून तिला दाखविली. ती पाहतांच, काय
चमत्कार सांगूं तुम्हांला जयपालराज? वेटा फिक-
टपणा एकदम कीं हो पळाला! खुदकन् हंसली आ-
णि चटकन् आम्हांकडे पाहून एका निमिषमात्रांत हंसत
हंसत खालीं पाहू लागली. मग काय तें आईचें तृदय!
तिणें प्रभावतीला घट्ट पोटाशीं धरिलें; आणि तिचीही
हंसतां हंसतां पुरेवाट झाली. त्यांचा तो आनंद पाहून
माझेही तृदय भरून आलें. मलाही वाटूं लागले कीं,
आज मी कृतार्थ झालों. आज माझ्या मुलीला यथायोग्य
नवरा मिळाला. आतां जामातांकडून काय उशीर
असेल तो असो.

राजा.—(हंसून) जामात तर एका पायावर उभेच
आहेत. ते म्हणतात उद्यांच मुहूर्त असेल तर फार
चांगलें.

चंद्रदेवराज.—तर मग महाराजांनीं मुहूर्ताची यो-
जना करावीच. प्रभावती महाराजांचीच मुलगी असें
समजावें. जयपालराज, आजपर्यंत तिचें आम्ही पाल-
णपोषण केलें. आतां ती आम्हांला दूर व तिला आम्ही
दूर असें होणार. आपल्या पदरांत आपण घेतां त्या-

अर्थी नीट तिचें संरक्षण करावें. हें सांगणें नकोच; परंतु पोटचा गोळा म्हणून माया बोलविते. आमच्या पाशीं काय, वाळपण काढिल्लें; परंतु आतां तिच्या सर्व जन्म आपणांपाशीं जावयाचा. तेव्हां तिच्यावर कृपा-दृष्टि असोवी. तुम्ही दोघें नीट नांदा आणि आमचा आणि तुमच्या पित्याचा दोघांचाही नीट शेवट करा म्हणजे झालें—प्रभावतीचा स्वभाव,—आतां आमची तर मुलगीच, आम्ही काय सांगावें; परंतु सहवासाअंती सम-जल,—फार गरीब. अत्यंत गरीब. असं नाहीं असें, असं सुद्धां म्हणणार नाहीं. अशी आपल्या आज्ञेत राहिल कीं, आपण तर नवल करालच; परंतु सर्व लोक नवल करितील. असो; सारांश काय, सर्वस्वी पदरांत घातली आहे. सांभाळ करणें आपणांकडे.

जयपालराज.—भगवंता, असे धनी, असे श्वशुर आणि अशी धर्मपत्नी तूं देतोस आणखीं या जगात कोणतें सुख मागावयाचें राहिलें ? हे मला साजतील अशी योग्यता मात्र दे.

चंद्रदेवराज.—महाराज, आज्ञा घेतों आतां.

जयपालराज.—मीही आज्ञा घेतों. माझ्याकडचा सर्व भार महाराजांवर आहे. (जातात.)

प्रवेश ४.

नरहरदेव आणि जयगोविंददेव.

नरहरदेव—कां जयगोविंददेव, आतांशी स्वारी अस-ते कोठें ? लग्नसमारंभांत दंग असाल. काय महा-राजांनीं धाट दिला होताहो उडवून ! एकूण राजकु-

ळांतल्यां पुरुषाचें देखील अशा तडाक्यानें लग्न होत नसेल.

जयगोविंददेव.—अहो तें काय पुसतां. जिकडे पाहांवें तिकडे गर्दाच गर्दी. काय माणूस रावत होतें कांहीं अंत आहे ? ज्याला त्याला असें वाटे कीं, या कार्यांतलें थोडें बहुत जितकें आपण काम उचलूं तितका प्रसादच समजावयाचा.

नरहरदेव.—खरें वावा. अहो त्या जानोसघरांत पुढच्या दारून मागच्या दारों जर जावयाचें असलें तर ही अशी दोहों हातांनीं मंडळी दूर करावी लागत असे.

जयगोविंददेव.—जेव्हां अंतरपट धरला, ब्राह्मण मंगळाष्टकें लणूं लागले, सुस्वर वाद्याचा गजर चालू झाला, तोफांची आणि बंदुकाची फेर झडूं लागली, तेव्हांचा काय चमत्कार सांगूं तुम्हांला ? त्या वाड्याच्या चाऱ्ही वाजू "सुमहूर्त सावधान" अशा शब्दांनीं नादावल्या, आणि जिकडून तिकडून अक्षतांची वृष्टि झाली. अहाहा, असा महोत्सव आपण तर पूर्वी कधीं पाहिला नव्हता. केवळ शुद्ध निर्मल आनंदानें घर भरून गेलें; आणि हें आपल्या कन्येच्या विवाहसमयीं असें पाहून तीं उभयतां वृद्ध मातापितरें आनंदाश्रु ढाळूं लागलीं. अहिल्यावाईच्यानें तर रडूं आवरेना. कन्येकडे पाही, जामाताकडे पाही आणि डोळ्यांवाटे पाणी काढी.

नरहरदेव.—आणि वधू ?

जयगोविंददेव.—ती तर पूर्ण विधुच दिसत होती.

तिची सुप्रभा पाहून असें वाटलें कीं, धन्य जयपाळराज. पूर्वजन्मींची तपश्चर्या सवळ म्हणून अशी नक्षत्रांना लाजविणारी प्रिया त्यांना प्राप्त झाली. तिच्या चर्येवर हर्ष व खेद दोनही विकार स्पष्ट झाले होते. मुखश्री तेंजःपुंज आणि नेत्र उदकानें भरलेले. कोणी म्हणेल तेथून वाहणाऱ्या उदकधारांनींच ही पुष्पवटिका इतकी प्रफुल्लित केली कीं काय कोण जाणे!

नरहरदेव.—यांत इतकेंच कमी पडलें कीं, वास्तविक वऱ्हाडी म्हणायस कोणी नव्हते. हा सोहळा पाहण्यास जयपाळराजाचे मातापितर असायाचे होते.

जयगोविंददेव.—या गोष्टीची त्यांनाही थोडी खंत वाटली. असाच उद्गार त्यांणीं मुखांतून काढला होता.

नरहरदेव.—अहो, असें सर्वच यथास्थित कसें असेल? या लोकींची कांहीं तरी खूण पाहिजे कीं नको?—वरें आतां आपली नेमणूक कोणीकडे आहे?

जयगोविंददेव.—आतां इकडे धान्यखात्यांत नेमणूक झालीना!

नरहरदेव.—ही कशीकाय तजवीज केली आहे?

जयगोविंददेव.—या राज्यांतील सर्व प्रांतांत ज्या त्या गांवीं हरतऱ्हेच्या धान्याचीं कोटारें घालण्याविषयीं हुकूम झाला आहे. त्यांत दर दहा गांवच्या कोटाऱ्यांवर एक धान्याधीश नेमिला आहे. दहा धान्याधीशांवर एक धान्याधिपति आणि या सर्वांवर मुख्य प्रधान महा धान्याधिपति जयपाळराज.

नरहरदेव.—यांत तुमची कशी काय योजना झाली आहे?

जयगोविंददेव.—तुम्हांला मनाजी नाईक ठाऊक असतील—काय बेटा नशीवाचा जोर आहे पाहा—पूर्वी या मनाजीची साध्या प्याद्यांत नेमणूक होती. पुढे आपल्या एकनिष्ठ स्वभावाने व शहाणपणीने पन्नास प्याद्यांत नाईक झाला. आतां जयपाळराजांचा लक्ष्य होताच एकदम धान्याधीशाची पदवी प्राप्त झाली—इतके खरे की, जरी लिहिणें पुसणें जितक्यास तितकेच, तरी मोठा धूर्त व सरळमार्गी—या धान्याधीशाच्या हाताखालीं मुख्य लेखकाची जागा आम्हांस दिली आहे.

नरहरदेव.—कायहो, मनाजीची तेथे इतकी तारीफ कोणी केली ? कोणाचा वशिला पोहोंचला ?

जयगोविंददेव.—त्यांची त्याची पूर्वीचीच ओळख आहे. मार्गे कधींकाळीं जयपाळराजावर माणकोजीनीं कांहीं हीं उपकार केले आहेत असें म्हणतात. मग काय असेल ईश्वर जाणे.

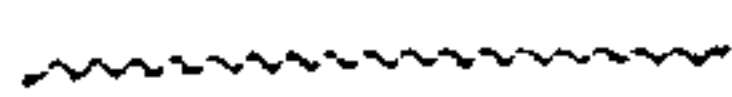
नरहरदेव.—वरें, आपलें टाणें कोणतें ?

जयगोविंददेव.—हेंच शहर. आणि आसपासचे नऊ गांव, टाणें शहरच.

नरहरदेव.—येऊं आम्ही एक दिवस मौज पाहायला.

जयगोविंददेव.—ठीक आहे. धान्यें काय, जिकडून तिकडून आणून ओतित आहेत. प्रातःकाळापासून सायंकाळपावतीं खळ नाहीं.

नरहरदेव.—येतो आतां. नमस्कार. (जातात.)

(स्थल)-धान्याधान्याज्य-कचरा.

पहिली भिकारीण.-दादा, तुमास्त्री मस्त पुन्न लागल. हे पाठीवर ल्येकरू वगा, हे काकत, आज दोन दीस काइ न्हाई-

“माज्या दादाला लागल पुन्न;
माजा दादा व्हइल धन्न;
माज्या दादाला न्हाई उन्न;
माजा दादा द्येतो जुन्न”-

दादा, काइव न्हाई या लेकरास्त्री. रातभर खुडखुड. खुड करत्यात.

पहिला कारकून.-अग जा जा तिकडे जा. येथे काय आम्ही जुन्यापान्याचें दुकान घातलें आहे ?

पहिली भिकारीण.-अस का जी म्हंगता ? मुठभर खायला तरी द्या, काइव न्हाई.

दुसरा कारकून-अग वाई तिकडे जा. तो बोत उघडला आहे पाहा.

दुसरा भिकारी.-नारायणा, कृपा करे देवा.-नमस्कार हो महाराज.

पहिला कारकून.-नमस्कार.

दुसरा भिकारी-लांवून तिकडून श्वेतनगराहून आलों. कोणाचा आधार नाही. दोन मुठी धान्य द्याल तर पाहा, ब्राह्मण वांचतो. भगवंता तुझी मर्जी आणीक काय !

पहिला कारकून.—कोण बेटी कटकट ! अरे इकडे काय आहे ! कोणरे बाहेर, कोणी गुमास्ते आहेत की नाहीत ?

दुसरा कारकून.—भटजी वोवा, दक्षणेचें काम तिकडे चाललें आहे. तिकडे जावें.

दुसरा भिकारी.—ठीक आहे. नमस्कार.

पहिला कारकून.—नमस्कार.

पहिला गुमास्ता.—पंचाणव, शाणव; शाणव, सत्याणव; टेवा टेवा येथेंच टेवा. तुझ्या सत्याणव गोण्या झाल्या, अँ. चलरे, तुझ्या मोज. एक, एक; दोन—चल लवकर आटोप.

जयगोविंददेव.—किती उपसल्यारे आज गोण्या ? हं, आळसू नकारे वावांनो, झपाझप काम चालूंद्या. आली संध्याकाळ होत.

गुमास्ता.—अग पण थांब वया ! अगोदर ह्याला देतो आणि मग तुला. अशी गर्दी नको उडवूं !

मनाजीराव—अर, ह्योवी दरोजा खुल्ला करा. जयगोविंददेव, आव जयगोविंद—

जयगोविंद.—जी.

मनाजीराव.—ह्योवी दंगजा खुल्ला करा. येउद्या हिगडवी आरजदार. हा गुमास्ता न्येमा हित. तिगडवगू कस चाललया—मल मल; ठीक हाय.—तुमी कुटलर आरजदार ?

पहिला अर्जदार.—आमि सरकार तुळजाइच. या पायावगर कुट्ट, कुट्ट कुट्ट थारा ज्हायला न्हाई.

मनाजीराव.—आन तुमीर ?

दुसरा अर्जदार.—आमि सरकार गायपुरांतल.
मनाजीराव.—(निरखून पाहून) आन् तुमी कुटल
व्हानार व ?

अर्जदार.—आम्ही दूरचे आहों.

मनाजीराव.—आव पन कुटल ?

तिसरा अर्जदार.—आम्ही विश्वनगरींत राहात
असतों.

मनाजीराव.—तरीच!—तलवारीच काय कारन व ?
आन् ढालच वी ? लडाइविडाई करायची हाय जनु !
तलवारी काय कारनासाठी ?

तिसरा अर्जदार—आम्ही क्षत्रिय आहों.

मनाजीराव.—व्ह व्हय, त्ये सार मी जानतो !
हिगड या. तितन उटून हिगड या. तुमी सा असाम्या—
आमि इक्त चालिवलया त्ये अशा करता न्हाइ काय ?
वर वर ! या माज्या मागन.

तिसरा अर्जदार.—आपण काय म्हणतां तें सेव-
काच्या लक्षांत आलें नाहीं.

मनाजीराव—हिगड या म्हंगतो न्हव ? स्पेवक, आन्
ह्ये आन् त्ये, बोलनत लई चखोट ! चला या. अशान
कुट कारन सादत असत्यात !

तिसरा अर्जदार.—आज्ञा ऐकणें येथें भाग आहे.
मजीं असेल तिकडे चलावें.

मनाजीराव.—या तर माज्या मागनच या.

(जातात.)

प्रवेश २.

जयपालराज, प्रभावतीबाई आणि मुलगा चंद्रकेतु

जयपालराज.—या, या, या ! या तुम्ही लुच्चे !

चंद्रकेतु.—अं अं—(तोंड फिरवितो.)

प्रभावतीबाई.—जा—कसे शाहणे वाळ आहे. तो हातांत खाऊ पाहा. अरे जा !

चंद्रकेतु.—अं अं; मी नाही जा.

प्रभावतीबाई.—मी नाही ज्या (वेडावणे आणते.)

चंद्रकेतु.—कांग तू ?

प्रभावतीबाई—“कांग तू” कसे तेव्हांच कारितां येत. जा वाळा; माझे वाळ कसे शाहणे आहे.

जयपालराज.—वाळ्या, ह्या काऊ पाहा काऊ.

चंद्रकेतु—दे माना. माना दे.

प्रभावतीबाई.—अरे जा तर.

जयपालराज.—चल तर चल.

चंद्रकेतु.—दे माना, माजा काऊ दे माना. माजा काऊ.

जयपालराज.—तुझ्या देवाचा गुलामा. चला चला—(प्रभावतीबाईच्या कडेवरून ओढून घेतो)—हा घे हा घे.

प्रभावतीबाई.—वाळ्या, कोणरे तं ?

चंद्रकेतु.—(खाऊ खात) वाव्वा, वाव्वा, वाव्वा—
(जय० आणि प्रभा० हंसतात)

प्रभावतीबाई.—गोड दिलें म्हणजे जसा मुंगळा मग ! मला देरे.

चंद्रकेतु —कुते आहे? झाला. (तांडांत धरून हात हालवितो.)

प्रभावतीबाई —कसा सोदा आहे पाहा ! आणि हें तांडांतलें कायरे? घेतें काढून.

चंद्रकेतु —हं ! मालीन.

जयपालराज.—मुलगा पण पुरा मातृभक्त !

प्रभावतीबाई —तरा येथें दवतो थोडासा. मुलांमुलांत खेळत असला म्हणजे पाहावी त्याची दांडगाई.

जयपालराज.—वाहेर नेला म्हणजे तरी वुजतो का कांहीं.

—प्रभावतीबाई.—तो कुठे कोणाच्या देवाला नाही वुजायचा.—वाड्यांत नेला म्हणजे मग तर चेवतो जसा

जयपालराज —कां वरें ?

प्रभावतीबाई.—अगोदर राणीसाहेबांना मुलांची हौस थोडी ? आणि त्यांत याचे चार पाहिले म्हणजे त्यांना कांठें ठेवूं आणि कोठें न ठेवूं असें होतें. त्या कांहींना कांहीं कुचेष्टा काढितात; म्हणजे झाला आरंभ. अग वाई वाई, तेथें गेलें म्हणजे कांहीं उपाय नाहीसं करितो.

जयपालराज.—ही आई सांगते ! अहाग आई भागूबाई !

प्रभावतीबाई —आई काय करील वाई ?

जयपालराज.—आईनें दापावें वाई !

प्रभावतीबाई.—तर येवढेंसं लेकळूं आणि त्याला येव्हांपासून दाप, आणि हें आणि तें ?

जयपालराज.—तर ! तर ! तर !

प्रभावतीबाई.—पण अगोदर त्या कोठे दापू देता-
त. अम्मळ हूं केलें म्हणजे लागलीच गागतात.
तू वाई येथें लेंकरालां वोलूं नको म्हणतात. आपला
आर्षणा घरीं ठेवीत जा. लेंकरूं अम्मळ खेळतें तर
त्याला मेलें खेळूं देखील देईनास. असें करून रागा-
वतात. मग कोणाची वाई प्राज्ञा पुढें बोलायाची !
पाहा हां आतां तेथलें नांव काढतें म्हणजे पाहा कसें
करील.—मी चाललें वाड्यांत. चलाग वायांनो
मेणा आणायाला सांगा. चाललें वरें ? (पदर डो-
क्यावर घेते.)

चंद्रकेतु.—अं ; ध्ये, ध्ये माना ; मी येतो.

जयपालराज.—नाहीं जायाचें.

चंद्रकेतु.—जायाचें. मी आलों. घे गले.

जयपालराज.—नाहीं जायाचें.

चंद्रकेतु—(ओरडून) जायाचें जा. तुझें काय
जातले ? माना घे गले ? (रडूं लागतो.)

प्रभावतीबाई.—ये, ये तू. ये माझे छोनुकली. ये
वरें ये. नाहीं जात वरें ? नकाय सांगूं आणायाला.
(पदर काढिते) ललायाला काय झालें वाळी ? माझा
राजविंडागवाई राजविंडा. (मुके घेते.)

चंद्रकेतु.—चल वाल्यांत; ने मला तिके.

जयपालराज.—गेलें का रडूं आतां !

प्रभावतीबाई—मेलें डोळ्याला पाणी होतें कोठें तें !

चंद्रकेतु.—चल कीगे ? तुझें काय जातें.

प्रभावतीबाई.—तर, माझें काय जायाचें आहे ! तेव-
ढाच उद्योग मला.

चंद्रकेतु—तिते कसा पुकल, इका इका काऊ आहे.
ने भला मी नाही जा.

प्रभावतीबाई.—कसाग माझा छोनछकडा बोलतो !
वाळ्या, वाळ्या, ही मौज पाहिलीसरे तू ? कशी छांदाल
आहे पाहा.

चंद्रकेतु.—कुते आहे ?

प्रभावतीबाई.—ही पाहा. ही घे.

चंद्रकेतु.—दे. कळी मौज माझी. (खेळू लागतो.)

जयपालराज.—हें नातवंड जर आमच्या महाराजां-
च्या दृष्टीस पडतें, ही वाललीला जर ते पाहते तर
त्यांना धन्य झाली असती. याचे बोंबडे बोल ऐकून
किती हर्ष पावते !

प्रभावतीबाई.—खरं गडे, त्यांना काय करूं आणि
काय नाही, असं झालें असतें. आतां असतील तरी
कोठें म्हणून समजावें वाई ?

जयपालराज.—घरीं बोलावणें पाठविलें, तर तो
देशच त्यांणीं सोडिला. आम्हांला हें ऐश्वर्य ईश्वरानें
दिलें असतां ते कदाचित् रानांतून अन्न अन्न करीत
फिरत असतील ! भगवंता, तू त्यांचा साह्यकारी
आहेस.

प्रभावतीबाई.—हा कडाका जिकडे तिकडे असाच
जर पडला असला, तर यें कधींना कधीं तरी येतील.
वारकाईनें असा शोध ठेवावा कीं, लागलीच लोकांनीं
ओळखून इकडे आणावे.

जयपालराज—मी आपली त्याविषयीं पराकाष्ठा
करीत आहे. देव करो आणि त्यांचा शोध लागो.

त्यांचे चेहेरे वर्णन करून, एकूनएक बारीकसारीक खाणाखुणा सांगून सर्व कामगार लोकांस मी खुद्द कळविलें आहे, कीं अमक्या अमक्या देशचे, असे असे लोक आले असतां वोळवणी न करितां, त्यांस इकडे आणावं. त्यांना पाहून मी कधीं तृप्त होईन, आणि (धड्डें) हीं दोन रत्न दाखवून त्यांना कधीं तृप्त करीन असं मला झालें आहे.

प्रभावतीबाई.—(हंसून) अहा, काय मेलीं रत्नं धडाना गोडाचीं ! होयरे वळ्या तूं रत्नरे ?

चंद्रकेतु.—लत्नले, लत्नले !

जयपालराज—हें जास्त कीं हें जास्त कोण जाणे. दोघांनाही आपणाकडून सारखें करावें झालें !

(दोघांचेही मुक्रे घेता.)

प्रभावतीबाई.—म्हटलें काय सारखें करायाचें कोण जाणे ! ही हिताचीच गांष्ट झाली.—वाहेर जायाची वेळ झाली का इतक्यांत ?

जयपालराज.—आपणाकडून नाहींच व्हावयाची, पण कांहीं तरी सरकारी काम पाहिलें पाहिजे कीं नको !

प्रभावतीबाई.—मी नको म्हटलें का ? एवढा वेळ तरी कोणी सांगितलें वसायला ?

जयपालराज.—यांनीं. (पुनः गालाचा मुका घेता.)

प्रभावतीबाई.—आतां, वेडच लागलें अगदीं !

जयपालराज—लागूंदे जा. (निघून जातो.)

प्रवेश ३.

जयपालराज आणि मनाजीराव.

जयपालराज—कोण मनाजीराव ! येऊन वराच वेळ झाला वाटते. मीही आतां वाहेर जावयाच्याच तयारीत हातां.

मनाजीराव.—न्हाई, वाढोळ झाला नाही.

जयपालराज—कांहीं नवलविशेष ?

मनाजीराव—काई थोडभूत.

जयपालराज.—काहीं तरी अतल्याशिवाय स्वारीचं येणं कशाला होईल !

मनाजीराव—आपला वंदुवरग समदा आल्यावानी वाटतोय

जयपालराज—कशावरून !

मनाजीराव.—जी आपून सांगितलेल्या खाना खुना झाडून साऱ्या जमत्यात. नाव, गाव, टिकाना, तिरतरूपांच नाव, मातुसरीच नाव झाडून सार म्या इचारून घेतल.

जयपालराज.—वाहावारे वाहवा ! आतांच त्यांची आटवण झाली हातो—आणखीं कोणी ?

मनाजीराव.—जी, आनिक कुनी दिसत न्हाइता—मग कशी आज्ञा ?

जयपालराज.—दुसरें तिसरें काय आहे ? स्वभाव पालटले आहेत किंवा नाहीत याची परीक्षा करून ओळख द्यावयाची. त्यांचे त्यांजपाशीं आपलें आपणापाशीं. निदान आमच्या महाराजांचा तरी पत्ता लागेल.

मीही वाड्यांत निघालांच आहे. तें त्यांना आणा म्हणजे सर्व पास पास करूं.

मनाजीराव.—जी, येतो तर.

जयपालराज.—ठीक आहे. (मनाजी जातो.)

प्रवेश ४.

जयपालराज, मनाजीराव आणि
जयपालराजांचा बंधुवर्ग.

मनाजीराव.—हो आल. जोहार करव्यात.

जयपालराज—काय हो तुम्ही कोठले राहणार ?

दुर्मति.—महाराज, आम्ही विश्वनगरींत राहात होतो.

जयपालराज.—मग ती नगरी कां सोडावीसं वाटलें ? स्वस्थ सुखानें दिवस घालविण्यांत चित्ताची समाधानी राहीना असें वाटतें.

दुर्मति व }
मणिपाल } .—महाराज ?

मनाजीराव.—आव येक कुनी तरी बोला.

विचित्रवीर्य.—महाराज, काय आज्ञा झाली ?

जयपालराज.—स्वदेश सोडून इकडे कां येणें केलें ?

विचित्रवीर्य.—पोटासाठीं महाराज. घरीं अन्न मिळना, आईबाप, बायका पोरें, उपाशीं मरूं लागलीं—

मनाजीराव—पर ह्यो मुलूक कां ?

विचित्रवीर्य.—ह्या मुलखांत धान्याची समृद्धि आहे असें ऐकिलें; आणि धान्याधिपतींच्या दयाळू स्वभावाचीही कीर्ति ऐकिली.

जयपालराज.—असैं असैं, एंवढ्याकारितां आलां काय ? आणि याखेरीज तुमचा दुसरा हेतु आहे असैं सिद्ध झालें तर ?

त्रिचित्रवीर्य.—आमचा दुसरा काय हेतु असणार ! विनंती मान्य करून धान्याची आज्ञा व्हावी, म्हणजे महाराजांसमक्ष परततो.

जयपालराज.—तोंवर कार्यसिद्धि होत आहे ! ती झाल्यावर कोण परतणार नाही ! तुम्ही आमच्या शत्रूंचे हेर आहां असैं जर सिद्ध झालें, तर मग पुढें वाट कशी ?

त्रिचित्रवीर्य.—आपल्या शत्रूंचे हेर महाराज !

जयपालराज.—हो हो, आमच्या शत्रूंचे हेर.

त्रिचित्रवीर्य.—महाराज, म्हणतील तर निरुपाय आहे; परंतु अशा भानगडींत हे सेवक आजपर्यंत पडले नाहीत.

जयपालराज.—तर आम्ही उगेच बोलतो !

त्रिचित्रवीर्य.—आम्ही कसैं म्हणूं ? आपण, हजारो लोकांचे पोषणकर्ते, आम्हांवरच विनाकारण शिस्त कां धरतील ?

जयपालराज.—हैं तुम्हीच पाहा. तुम्ही जर खरे असतां, तर जसे इतके धान्य घेऊन जातात तसे तुम्हीही गेलां असतां. परंतु तुम्हांला कारस्थानें केलीं पाहिजेत ! नसत्या उटाटेवी तुम्हांला ! आज तुमचा घडा भरला त्याला आम्ही काय करावें ?

त्रिचित्रवीर्य.—महाराज, सनत्या उटाटेवी आम्हांला कशाला पाहिजेत ? आपण प्रभु आहां; आपल्या

पायांवर हात टेवून विनंती करितों कीं वृद्ध मातापीत-
रांच्या आज्ञेवरून धान्य मिळविण्याकरितां मात्र येथें
आलों.

जयपालराज.—काय, तुम्ही सारे एकाच घरचे!

विचित्रवीर्य.—एकाच घरचे महाराज. आम्ही
सारे वंधु आहां.

जयपालराज.—सखे.

विचित्रवीर्य.—सखे महाराज.

मनाजीराव.—मजी जूट वरा. फुटायानग. अनि-
क कुनी हायता कि न्हाई ?

जयपालराज.—हो, हा तपास केला पाहिजे.
काय खरें असेल ते सांगा. तुमचा पक्का शोध
लाविला पाहिजे.

मनाजीराव.—त्येला काय येळ हाय ! न सांगति-
ला हे तर काय, अमास्ती लिवता येत न्हाई काय ?
लिऊनशेनी आनू.

जयपालराज.—आणि तोंवर हे काय करितील येथें ?

मनाजीराव.—काय करतिला मजी ? काश्ची करति-
ला ! वसतिला हित व्हाव तर वंदीत. त्येत कुनाच
काय जायाच हाय !

जयपालराज.—खाशी तोड; परंतु ते कां न सांग-
तील ?—तुम्ही म्हणाल हे इतकी पूसपास कां करितात
तर तसें जर न केलें तर हे दिवस कठीण आहेत.
आम्ही जाऊं धर्म करायला आणि आमच्या पाठीस
कर्म लागलें म्हणजे ? याकरितां ज्या कोणाचा आम्हां-
ला संशय येईल त्याचें घरदार, सगेसोपरे, यांचा

तपास करून आलेल्या संशयाची फेड करावी. लागते. तेव्हां आम्ही विचारितों याचा राग न आणितां खरी हकीकत सांगा, आणि खुशाल लागेल तितकें धान्य घेऊन चला.

मणिपाल.—आम्ही चोर नाहीं अथवा चहाड नाहीं; मग कितीही हकीगत विचारिली तरी सांगण्यास बाध कोणता ?

जयपालराज.—पूर्वीं कोण बोलत होते तेच बोला.

विचित्रवीर्य.—जी, आज्ञा.

जयपालराज.—बोला तर; तुम्हांला आणखी बंधु आहेत कीं नाहीत.

विचित्रवीर्य.—आम्हांला आणखी कोणी बंधु उरले नाहीत.

जयपालराज.—तुमच्या तीर्थरूपांचें नांव काय ?

विचित्रवीर्य.—त्यांना भीमसेनमहाराज म्हणतात.

जयपालराज.—ते आतां कांठें आहेत ?

विचित्रवीर्य.—सर्व कुटुंबसमुदाय घेऊन यादेशीं आले आहेत.

जयपालराज.—या देशीं आले आहेत !

विचित्रवीर्य.—होय महाराज; यादेशीं आले आहेत.

जयपालराज.—या देशीं !

विचित्रवीर्य.—होय, या देशीं.—त्यांचा वृद्धापकाल जर आपण पाहातां, तर आपलें चित्त तत्काल दयार्द्र झालें असतें. महाराज, निदान त्यांजकरितां तरी एकदा धान्य देऊन आमची रवानगी करावी. (सुस्कारा टाकून) काय आम्ही पुत्र !

जयपालराज.—कांहो श्रमी झाल्यासारखें कां करितां ?

विचित्रवीर्य—महाराज, श्रमी होऊं यांत नवल नाही.

जयपालराज.—कां वरें ?

दुर्मति.—आमच्या श्रमाचें इतरांना काय ?

जयपालराज.—वरें तर; तुम्ही आपली सर्व हकीकत सांगत नाहीं तर मी तुमची येथून सुटका होऊं देत नाहीं. मनाजीराव, यांचे तीर्थरूप कोठें आहेत तें विचारून घेऊन त्यांना धरून आणा, आणि त्यांची बारीक चौकशी करा. तोंपर्यंत यांना अडकवून ठेवा.—सांगा तुमच्या तीर्थरूपांचा पत्ता.

दुर्मति.—कशासाठीं महाराज ?

जयपालराज.—त्यांना पकडून आणून चौकशी केली पाहिजे.

दुर्मति.—तर काय एका पुत्राचा टिकाण नाहीं म्हणून बाकीचेही सर्व मेले काय ? महाराज, आमच्या तीर्थरूपांना आपण चोरासारखें पकडून आणणार !

जयपालराज.—तें काय बोललांहो आतां ? एकाचा टिकाण नाहीं म्हणून सर्वही मेले काय असं जें म्हणतां तो कोणहो एक ?

दुर्मति.—ती गोष्ट येथें बोलण्याचें कारण नव्हतें, परंतु रागाच्या आवेशांत फटकन तोडांतून निघाली.

मनाजीराव—आव पन काय ती गोष्ट ?

विचित्रवीर्य—आपण जर प्रथमपासून आमच्या संकटाकडे पाहून प्रीतिपूर्वक प्रश्न करितां, तर तेंही

गृहच्छिद्र मोकळें केलें असतें. परंतु ज्या अर्थी आम्ही हेर उरलों, व आमचे वृद्ध तीर्थरूप चोरटे ठरले त्या अर्थी, जास्त बोलून उपयोग दिसत नाही.

जयपालराज.—हे पाहा, विनाकारण रागावून कांहीं हंशील नाही. बरें तें सारें राहो; हा जो उद्धार आपो-आप तुमच्या मुखांतून निघाला हा स्पष्ट समजेसा करून आमचें समाधान करा; म्हणजे आणखी जास्त कांहीं एक न पुसतां तुमची पाटवणी करूं.

विचित्रवीर्य.—महाराजांनीं शब्द दिला ?

जयपालराज.—हो दिला.

विचित्रवीर्य.—महाराज, आम्हांला एक परमगुणी सापत्न बंधु होता.

जयपालराज.—मग त्याचें काय झालें ?

विचित्रवीर्य.—आमच्या तीर्थरूपांची त्याजवर परम भक्ति होती.

जयपालराज.—पुत्रावर पित्याची भक्ति असतच आहे!

विचित्रवीर्य.—आपण खरें म्हणतां, परंतु त्याजवर अत्यंतच होती. प्रथमविवाहाचा तेवढाच असे, आणि तोही फार सुशील.

जयपालराज.—बरें मग ?

विचित्रवीर्य.—आम्हां दुष्टांना तें पाहवले नाही.

जयपालराज.—तर ?

विचित्रवीर्य.—पूर्ण अभय आहे महाराज ?

जयपालराज.—पूर्ण अभय.

विचित्रवीर्य.—त्याला आम्ही दुष्टांनीं, कट करून निविड अरण्यांत, खोल गुहेत सोडून दिला.

जयपाळराज.—पुढें !

विचित्रवीर्य.—त्यापुढें त्याची वाट काय झाली तें अज्ञून पर्यंत आम्हांस ठाऊक नाहीं.—हे जयपाळा, अरे तें कृत्य आमचा रोज सूड उगवीत आहे. कसेरे आम्ही निष्ठुर झालों होतो.—महाराज, आपणच पाहा आम्ही आमच्या तीर्थरूपांशीं पुत्राच्या नात्यानें किती वागलों?

मणिपाळ.—आणि त्या गोष्टीचा पुरा पश्चात्ताप होत असतां पुनः त्यांना संकटांत आमच्यानें कसें पाहवेल ?

दुर्मति.—जर आपण त्यांना धरून आणणार असलां तर भगोदर आम्हांसर्वांचें येथें शिरच्छेदन करावें.

मणिपाळ.—महाराज जर न करितील, तर आम्ही साहस करून तसें करण्याचें भगत्य पाडूं.

जयपाळराज.—मनाजीराव, पाहा ?

मनाजीराव.—जी काइबी झाल तरी वागाच घरान !

मणिपाळ.—महाराज, कशी ती एकदां लवकर भात व्हावी.

जयपाळराज.—शाबास मणिपाळा;—तुमचें बोलणें ऐकून मला फार आनंद झाला. तुमच्या वृद्ध पितरांस कशाचीही तूट पडणार नाहीं. तुमचे तीर्थरूप तेच माझे तीर्थरूप. तुम्ही माझे बंधु. मी तुमचा जयपाळ. नाट पाहा माझे तोंडाकडे आणि मला भोळखा. आतां मनांत कशाचीही चिंता धरूं नका. हें सर्व वैभव तुमचें आहे. तीर्थरूप मात्र कोठें आहेत तें लवकर सांगा म्हणजे त्यांना आणवूं.

विचित्रवीर्य.—अरे होपरे होय ! आमचा जयपा-

ळच हा खरा ! मला प्रथमपासूनच कसेसे वाटत होते.

दुर्मति.—जयपाळराज, आम्हांला क्षमा करा. आम्ही गुन्हेगार खरे, परंतु केल्या कर्माचा आम्हांत पुरा पश्चात्ताप झाला आहे.

जयपाळराज.—त्याजविषयी आतां बोलू नका. हा तसा समय नव्हे, चला तीर्थरूपांना घरीं आणू आणि आनंद करू. (जातात.)

प्रवश ५.

जयपाळराज, भीमसेनमहाराज, (तीर्थरूप)

बंधुवर्ग, प्रभावतीबाई आणि चंद्रकेतु.

भीमसेनमहाराज.—अरे हे सारे स्वप्न कायरे ? हा सारा भास तर नव्हेना ! काय, माझा जयपाळच माझ्या समोर उभा आहे ! अरे चांडाळानो, अज्ञान तरी खरे बोलला. नव्हे नव्हे, हा माझा जयपाळ नव्हे; माझा जयपाळ तो हा नव्हे. त्याला जाऊन आज बारा वर्षे झालीं. आतां तो कशाचा परततो ! म्हातान्या, आतां तुला कशाचा जयपाळ भेटतो ! माझा जयपाळ वनांत गेला; माझा जयपाळ नाहीसा झाला; माझा जयपाळ स्वर्गी गेला. (डोळे भरून येतात.)

जयपाळराज—नाही महाराज, आपला जयपाळ तोच हा. मी आपलाच. मला ओळखा. आपण जर आतां हा माझा नव्हे म्हणाल, तर मग मात्र या प्राण्यासारखा अनाथ पृथ्वीवर कोणी नाही.

दुर्मति.—होय महाराज, आपला पुत्र जयपाळ तो हाच. आतां व्यर्थ शोक पुरे.

भीमसेनमहाराज.—कायरे दुर्मति, माझा जयपाळ
अज्ञून जिवंत आहे कायरे ? कायरे मणिपाळा, त्याची
तुमची गांठ पडली नाहीना ? जयपाळा, जयपाळा,
असा कोणीकडे भटकलास !

मणिपाळ.—सर्व अन्याय आम्ही कवूल केला आहे.
आम्ही आपली भलतीच समजूत घातली होती अशी
जो आतांच विनंती केली ही मात्र खरी. हा जयपाळ
पुढे उभा आहे. आम्ही दुष्टांनी घात चितिला, परंतु
रुपाळु परमेश्वराने कल्याण केले.

भीमसेनमहाराज.—या जयपाळा, मला पुन्हा
कडकडून भेट. आज बारा वर्षे तुजकरितां रडून
रडून डोळे मंद झाले. अरे ज्या मला कोसावरचा
पदार्थ ओळखू येत होता त्या मला माझा जयपाळ दोन
पावलांच्या अंतरावरचा दिसत नाही.

(पितापुत्र भेटतात.)

प्रभावतीबाई.—(आंत येऊन नमस्कार करिते.)

विचित्रवीर्य.—वहिनी नमस्कार करितात.

भीमसेन म०.—कोणगे बाई ?

प्रभावतीबाई—मी प्रभावती.

विचित्रवीर्य.—जयपाळराजांची बायको.

भीमसेनम०.—जयपाळा, तुझी बायको काय रे?—
मुली, अष्टपुत्रा सौभाग्यवती हो. कोणाचीग बाई
मुलगी तू ?

जयपाळराज.—(हंसत) येथे मुख्य न्यायाधीश
आहेत.

प्रभावतीबाई.—(मुलास) जा, नमस्कार कर.

चंद्रकेतु.—तं कलीनस ?

प्रभावतीबाई—अरे मी केला. तूं कर आतां.
जा, असें म्हणूं नये.

(हळूहळू जवळ जाऊन नमस्कार करितो.)

विचित्रवीर्य.—धाकटा नातु नमस्कार करितो.

भीमसेनम०.—कोण ? जयपाळा तुझा मुलगा ?
—या तुम्ही, या तुम्ही. अरे वाहवारे वाहवा ! एक
मुकू देरे बाळा, छांदालसा. (मुका घेऊन)—काय गोल
आहेले मुकू ? बाळा मी कोण रे ?

चंद्रकेतु.—माना काय ताऊक ?

जयपाळराज—आजोवा बरें ? कोण ?

चंद्रकेतु.—आदुवा.

दुर्मति—म्हणजे कोण रे ?

चंद्रकेतु—म्हंजे ? म्हंजे आदुवा. (सर्व हंसतात.)

भीमसेनम०.—तुझें नांव काय रे बाळा ?

चंद्रकेतु—तंदूलकेतु.

भीमसेनम०—काय ?

जयपाळराज.—चंद्रकेतु.

भीमसेनम०—तंदूलकेतु काय ? तंदूलकेतु, तूं
कोणावरोवर येथें आलास ?

चंद्रकेतु.—मी घोल्यावलून आलो. कछा छांदाल,
यव्हला यव्हला, घोला आहे माजा !

भीमसेनम०.—आम्हांला दाखव रे बाळा तो तुझा
घोडा.

चंद्रकेतु—मालील तुमाला. मना कुते मालतो ?
मना नाहीच मालीत. (सर्व हंसतात.)

भीमसेनम०.—मुली, मुलगा हुशार आहे.
(प्रभावती लाजते.)

चंद्रकेतु.—आन् मी कथा अथ्या घोल्यावल बधीलो
आन् तो कथा अथ्या उलाला ! नाहीं ग दाई ? (प्र०
हंसते)—तुम्हांला कुते येते बथ्या !

भीमसेनम०.—नाहीं रे वाळा, आम्हांला कशानें
येतें ? तूं शिकवशील ?

चंद्रकेतु.—माझ्या फुलें वताल घोल्यावल ?

भीमसेनम०.—हो; शिकापाचेंच आम्हांला. मग
पुढें कां नाहीं वसणार रे बाबा ? मुली, आज रात्री
याची दृष्टि काढ वरें ? वाळा, आणखी एक मुकू
दे पाहूं ?

चंद्रकेतु.—आतां नाहीं गले.

भीमसेनम०.—गुलामा, तुझे काय दोन चव्वल
खर्च होतात त्यांत ! (मुके घेतो)—आज केवढा
आनंदाचा दिवस मला उगवला ! जयपाळा, तुजसा-
रिखाच तुझा मुलगा पराक्रमी व भाग्यशाली होओ !

जयपाळराज —वाडिलांच्या आशीर्वादानें सर्व कांहीं
होईल.—आपण येणार ही बातमी काल वाड्यांत छत्र-
पतींना समजल्यावरून मला आज्ञा झाली कीं आपणांस
भेटवावें.

भीमसेनम०.—फार उत्तम गोष्ट आहे. अरे
राजद्वारीं रिक्तहस्त जाऊं नये वरें ? कांहीं तिकडचे
पदार्थ असतील ते काढा.

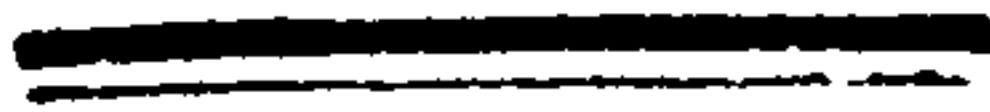
जयपाळराज.—पूर्वेकडे येथून पंधरा कोसांवर
माणिकपूर महाल आहे तो तुम्हांस व तुमचे कुटुंबास

वंशपरंपरेनें इनाम दिला आहे अशा अर्थाची सनद करून छत्रपतींनी आपल्या हातानें तिजवर मोर्तब केलें आहे. नको नको पुष्कळ म्हटलें, परंतु उपाय चालेना. उद्यां भेटीच्या वेळीं ती सनद हातावर ठेवितील.

भमिसेनम०.—ते देणार समर्थच आहेत. पुढें तुम्ही मात्र एकत्र, एकविचारें राहून त्यांच्या रूपेस योग्यपात्र आहों असें दाखवा—मला आतां थोड्याच दिवसांत वरचें बोलावणें येईल हें माझी मनदेवता मला सांगते. तर वा जयपाळा, वा विचित्रवीर्या, एक मात्र करा. ऐकलंरे दुर्मति, जरी मी येथें देह ठेवला तरी माझ्या अस्ती स्वदेशीं नेऊन ब्रह्मतीर्थांत टाका. करालनारे; मणिपाळा, वीरभद्रा, शूरसेना, विसरूं नका बरें! आतां एवढेंच तुम्हां पुत्रांपाशीं मागणें आहे.—जयपाळा, आमची तर्तूद राखण्यांत आज तुला फार श्रम झाले आहेत. जा बाबा थोडी विश्रांति घे.

जयपालराज.—आपणही थकून भागून आलां आहां तर विश्रांति घ्यावयास चलावें.

(सर्व निघून जातात.)

विदूषक आणि सूत्रधार.

विदूषक.—कायरे सूत्रधारा, हा काशीकरणणा को-
टें शिकलास?

सूत्रधार.—कोणता काशीकरणणारे बाबा?

विदूषक.—हं हं! तुला वाटते विदूषक म्हणजे
काय पदार्थ आहे! अकलवंताच्या गाभ्या आम्हांला
अगदी कोपण्यांत राज्य दिलेंस हें कसे काय?

सूत्रधार.—अहो आपण कां कोपण्यांत वसतां !
असे या समोर.

विदूषक.—येऊन तोंडावरच्या माशा मारीत वसूं
कायरे बा ! ऐकिलें, ऐकिलें; म्हटलें तुझे नाटक ऐ-
किलें; चालला नाटक करायला!

सूत्रधार.—कारे बाबा तुझे काय बिघडलें ?

विदूषक.—नाहीं नाहीं, म्हटलें ऐकिलें; तुझे नाट-
क ऐकिलें.

सूत्रधार.—अरे, हो हो म्हटलें ऐकिलेंस. मग म्हण-
तोस काय?

विदूषक.—असा वर्दळीवर नको येऊं; पण म्हटलें
ऐकिलें. चालला नाटक करायला!

सूत्रधार.—भाणखी एकदा.

विदूषक.—भाणखी एकदा कशाला? समग्र ऐकि-
लें. समजली कारागिरी. एक आर्या मिळेना—एक
श्लोक मिळेना—एक ओवी मिळेना—बृहस्पति नाटक
करतो! कशी रांग लागावी—दिंडी—साक्या—पदे—चू-
णिका कीं लोकांनीं म्हणावें यं.

सूत्रधार.—नाटकालारें हीं कशाला पाहिजेत? अरे

मोठे मोठे म्हणतात कीं, तुझे श्लोक-आर्या, दिंड्या हीं सर्व या रंगभूमीवर झांकून टेवावीं.

० विदूषक.-तुझे थोर थोर आहेत मोठे शाहाणे. मल्या माणसा, याकरितां विदूषक लागत असतो. अरे तें इकडे सोंपवून द्यावयाचें होतें. ऐशी बहार दिली असती उडवून! तुला पाहायाचा आहे आमच्या कवि-तेचा मासला! थोडक्यांत तुजवर नक्षा कारितों ऐक. ओंवी.

“एकाहो सकळ जन ”

सूत्रधारा, नीट खुबी पाहा. अंतीं ‘जन’ शब्द आला आहे. शेवटीं ‘न’.

“एकाहो सकळ जन । देऊनियां पूर्ण मन ”

जन, मन. कां, कशी आहे सांगड! आणखी खुबी आहे “पूर्ण मन ” पूर्ण शब्दाची टेवण पाहा. नाही तर अर्धे मन जाईल केळें खायाला व अर्धे मन राहील इकडे. तसें नाही, म्हणून म्हणतात “पूर्ण मन.”

“देऊनियां पूर्ण मन । चोरुनी नेणार हा धन ”

“तुमचीयें सर्वस्वी. ”

पाहा एकादा तुमचें म्हणता! तीं वेटीं साधारणाचीं कामें. आम्ही तुमचीयें म्हणतो.

सूत्रधार.-अहाहा ! एकून खरे कवि आपण !

विदूषक.-बोलूं नको ऐक. आणखी म्हणतात-

“हा मायिक सूत्रधारू । उगाच हाकितो वडिवारू ”

‘वडिवारू’ शब्दाचा ज्ञानोवांनीं उपयोग केला आहे वरें काय ! उगीच काल आजच्या शब्दांची योजना करणारे नव्हेत हे “वडिवारू”-काय शब्द आहे!

“दावोनियां तयातें जोरू”

“जोरू” म्हणजे समजलास ? जसें सूत्रधाराचें धारू केलें, जसें वडिवाराचें वडिवारू केलें तसें जोराचें “जोरू”

सूत्रधार.—वाः एकून स्वर्ग पाताळ एक, करणारी कविता बावा !

विदूषक.—“दावोनियां तयातें जोरू”

“मार्गस्थ करावा पै”

कां “पै” ची खुमारी कशी आहे ? खुबीं सांगतों तुला सूत्रधारा. ओंवीचा एक चरण गेला, म्हणजे दुसऱ्या चरणांत द्यावच ‘पै’ ढकलून !—श्लोक.

सूत्रधार.—श्रोते म्हणतात फार कष्ट झाले. आतां पुरे करावें.

विदूषक.—आमची, आमची कविता ऐकून कष्ट झाले ! अरे तूं आहेस कोठें ! आमची कविता ऐकून श्रोत्यांना कष्ट झाले !

सूत्रधार.—भलत्याचें भलतेंच. तसें नव्हे. असें म्हणेल त्याची जिब्हा झडो ! श्रोते तर हृष्ट झाले; परंतु आपणाला कष्ट झाले असें त्यांचें म्हणणें.

विदूषक.—अरे आम्हांला कशाचे कष्ट होतात ! आम्ही कवि म्हणजे प्रसादी पुरुष. आमची प्रासादिक वाणी. कष्टाची भीतिच धरूं नको तूं.

सूत्रधार.—(हळू) मूर्ति कोपऱ्यांत वसली होती ती बरी होती.

विदूषक.—काय, काय म्हटलेंस ? कुरकुर कशाची लावितोस. अरे ऐकिवतों तोंवर घे ऐकून, भग वस. शील हाका मारीत.

सूत्रधार.—म्हणूनच म्हटलें आपण स्वस्थ वसावें. न जाणो आपली वाणी देवदूतांच्या कार्नी पडली आणि त्यांना अशी इच्छा झाली कीं, आपल्या मेळ्यांत अग्र-भागीं या मूर्तीस नेऊन बसवावें. तर मग ? आम्हां मृत्युलोकींच्यांचें कांहीं चालावयाचें आहे ? उगाच त्याणीं सत्कारपूर्वक धरून नेलें म्हणजे आपलीं पोरेंबालें रडतील तीं रडतील आणि त्यांजबरोबर आम्हांला हेळ ओढावे लागतील. तेंही असो. रडूं घटिकाभर, पण पुनः वाणी नाहीना ऐकायला सांपडणार ? ती पुष्कळ दिवस आपण ऐकवावी म्हणून विश्रांति घेण्याविषयी बोललों.

विदूषक.—काय, लाख रुपयांची गोष्ट बोललास सूत्रधारा. माझ्या गुणाचें पूर्ण ज्ञान तुलाच झालें आहे. काय सांगूं ? तुला जिवाची गोष्ट सांगतो. माझ्या पाठीमागें कविता चालेल कीं नाही याचा वारं-वार संदेह प्राप्त होतो. मग अतोनात खेदानें चित्त व्याप्त होतें. असं वाटतें कीं, देवा हा मी कवितारूप वृक्ष या लोकीं लाविला; परंतु याला यथेच्छ आज्य घालून याची ज्वाला कोण प्रज्वलित करील आणि याच्या लाटा कोण सर्व देशभर पसरिल तो पसरो.

सूत्रधार.—विदूषक महाराज, एकूण आपली कवि-ताशक्ति साधारण बोलण्यांत सुद्धां झकाकते. वृक्ष, आज्य, ज्वाला, लाटा, काय अद्वितीय श्रेणी एकसारखी ना !

विदूषक.—अरे काय, उपाय चालत नाही. उपमेवर उपमा, उपमेवर उपमा, अशा सुचतात कीं अनर्थ होतो.

सूत्रधार.—अनर्थच खरा !

विदूषक.—पण यापासून आम्हांला कांहीं सुख

आहे काय ? आम्हांपाशीं गुण आहे हें लोकांना कोटें सहन होतें ? अरे, तुक्या म्हणून एक लहानसा कवि होऊन-गेल्या. त्यानें म्हटलें आहे.

“ नीचपण वरवें देवा ”

“ न चले कोणाचाही हेवा ” ऐकिलेंस काय ?

“ महापुरें झाडें जाती । तेथें लोहाळे राहती. ”

“ लोहाळे राहती ”; या राहतच्या ठिकाणीं “ नीजती ” असें असतें म्हणजे फार शोभलें असतें.

“ महापुरें झाडें जाती । तेथें लोहाळे नीजती ”

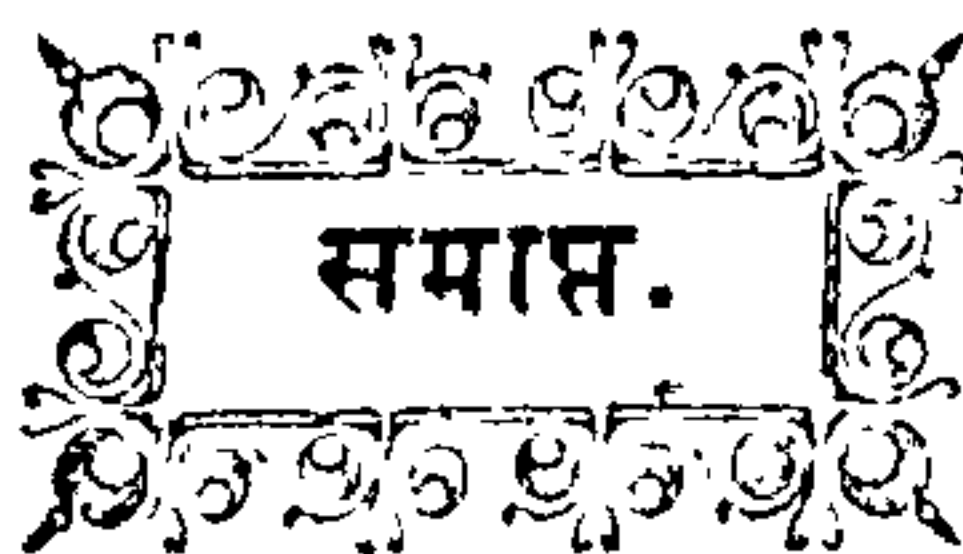
सूत्रधार.—मला वाटतें “ मरती ” असें जर असतें तर फारच शोभलें असतें.

विदूषक.—छे बेट्या, अर्थाचा अनर्थ नको करूं. तुला त्यातली खुबी नाहीं ठाऊक. “ तेथें लोहाळे नीजती. ”—‘नीजती’ समजलास ‘नीजती’. बरें कसं एक श्लोक देऊं ना हणून ?

सूत्रधार.—आतां काय सांगूं ? अपरात्र तर होऊन चुकली आहे ! पण त्यांतून नसलेंच आम्हांला सोडायचें तर मग लावा तडाका !

विदूषक.—वरें तर तुझी मर्जी. राहूंदे आज आणखीं केव्हा तरी देऊं मौज उडवून. “ वेताळ चालिले पूर्वस्थाना ” (जातो.)

सूत्रधार.—अहारे पुतळा. बरीच पिडा गेली. आतां आपणही जावें. (जातो).

नाटक,
थोरले माधवराव पेशवे यांजवर.

राजश्री विनायक जनार्दन कीर्तने,

निसवत एल्फिन्स्टन् कॉलेज,

यांनी रचून

उपयुक्त ज्ञानप्रसारक समेपुढे वाचिले;

तं मालकांच्या आज्ञेवरून

मुंबईत

“इंद्रप्रकाश” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

सन १८७६.

किमत सहा (६) आणे.

(पहिल्या आवृत्तीची)

प्रस्तावना.

कांहीं दिवसांमागे मराठी ज्ञानप्रसारकसभेमध्ये रा. रा. विनायक जनार्दन कीर्तने यांनी थोरले माधवराव साहेब यांच्या कारकीर्दीचे वर्णन नाटकरूपाने लिहून वाचिले. ते ऐकून सर्व सभेस फार आनंद झाला इतकेंच नाही, तर रा. रा. डाक्टर भाऊ दाजी व रा. सा. महादेव गोविंद शास्त्री इत्यादि विद्वान व थोर गृहस्थांच्या स्तुतीसही ते पात्र झाले. असे पाहून याचे लहानसे पुस्तक निराळेंच छापून प्रसिद्ध करावे असे बहुतेक सभासदांस व कितीएक इतर गृहस्थांस वाटल्यावरून, सर्व लोकांस ते सुलभ किमतीत मिळून मराठी नाटकांविषयीं अभिरुचि उत्पन्न व्हावी ह्या हेतूने हें पुस्तक आम्हीं छापून प्रसिद्ध केले आहे, तर मराठी भाषेचे कल्याण इच्छिणाऱ्या सर्व लोकांनीं यास यथा-शक्ति आश्रय द्यावा हें उचित आहे.

मराठी भाषेत नाटके लिहिण्याचा हा प्रारंभच असून या लहानशा नाटकांत नाटककाराने हास्य व करुणा हे रस चांगले उतरून पुस्तक मनोरंजक केले आहे हें पाहून नवीन ग्रंथकार नाटकसंग्रहाने आपली भाषा ऊर्जित दशेस आणण्यास उद्युक्त होतील अशी आम्हांस पूर्ण आशा आहे.

या पुस्तकांत कौठें कौठें अडाणी लोकांची भाषा आली आहे. या गोष्टीस उपाय नाही. कारण, मराठी दरवारांत शिंपांपांसून तों सरदारापावेतां सर्व हीच भाषा बोलतात. कितीएक ब्राह्मण कारभारी असतात ते मात्र आपण बोलतां असं बोलतात. आणि ज्यापेक्षां ग्रंथकर्त्यांचा उद्देश मराठी दरवाराचें वास्तविक स्वरूप दाखविण्याचा आहे त्यापेक्षां पात्रानुरूप भाषाही बदलणें अवश्य पडलें, ही गोष्ट सुज्ञ लोक लक्षांत ठेवितील अशीही आमची आशा आहे

मुंबई, एप्रिल सन १८६१.

बालाजी बापूजी साने.

(प्रस्तुतच्या आवृत्तीची)

प्रस्तावना.

ह्या पुस्तकाच्या प्रति हल्लीं अगदींच मिळत नाहींत असं वारंवार पाहण्यांत आल्यावरून, व जेव्हां जेव्हां हें पुस्तक वाचावें तेव्हां तेव्हां विशेषतः दक्षणी लोकांस ह्या छोटेखानी पुस्तकांतील शृंगार, वीर, करुणा इत्यादि रसांचा शिळेंपणा न वाटतां उलटा ताजेपणाच वाटतो, असं आमच्या बहुतेक मित्रांच्या सांगण्यांत आल्यावरून ग्रंथकर्त्यांच्या परवानगीनें ही आवृत्ति छापिली आहे. तर, रसिकजन या ऐतिहासिक सुरस नाटकाच्या निदान एका प्रतीचा तरी संग्रह करतील अशी आम्ही त्यांस शिफारस करितों.

ध्यानेजर इंदुप्रकाश.

मुंबई, माहे आक्टोबर सन १८७६

नाटक.—पहिले माधवराव पेशवे.

नांदी.

सर्व ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तिस्थितिलयांस हेतु जो सच्चिदानंद तो आपलें संरक्षण करो, व मला बुद्धि देओ.

अंक १ ला.

प्रवेश १.

विदूषक—अरे सूत्रधारा, आज तूं हा कशाचा खटाटोप मांदला आहेसरे? हे लोक काय कारण योजून येथें आले आहेत?

सूत्रधार—तुला कांहीं एक वार्ता देखील टाऊक नाही, अं, तर मग तूरे काय कारण योजून आलास?

विदूषक—मी, मी! तूं मला सांगितलेंस कीं, विदूषका, प्रयोजन आहे, चल; म्हणून मी आपला गरीब ब्राह्मण आजचा दिवस तरी तूपपोळी चळचळीत मिळेल अशा वेतानें काखेस सोवळेंभाडें मारून आलों. आणखी सूत्रधारा, हा माझा मुलगाही मी आणिला आहे, पाहा. दुप्पट दक्षिणेचें संधान.

सूत्रधार—विदूषका, तूं तर अकलेचा पूर्ण सागर दिसतोस, गड्या.

विदूषक—तो कसारे?

सूत्रधार—कसारे? अरे, मी काय तुला सांगितलें? मी म्हणालां—विदूषका, तुझें कांहीं प्रयोजन आहे, चल.

विदूषक—मग मी काय बोललों ? तुला प्रयोजन आहे म्हणजे मेजवानी आहे, चल.

सूत्रधार—पुनः आपलेंच. अरे, तुला प्रयोजन नव्हे, तुझें प्रयोजन आहे, चल. प्रयोजन म्हणजे कारण.

विदूषक—हं, हं; आतां उमजलों. माझें कारण आहे काय ? मग बरें आहे. काय म्हणतोस ?

सूत्रधार—माझें साहित्य कर.

विदूषक—मी असा तुझ्यासारखा दुतोंड्या नाही. प्रयोजन नाही म्हणतोस, आणि साहित्य तर कर म्हणतोस. तुझें खरें काय समजावें ? मी आपला निघून जातो कसा. नाही तर एक काय तें सांग.

सूत्रधार—साहित्य म्हणजे पापड, सांडगे, लाडू हें नव्हे, बाबा. साहित्य कर म्हणजे मदत कर. आज माझ्या दैवानें विदूषक तर मला फार विद्वान् मिळाला आहे.

विदूषक—असें काय, तें काम माझें. तूं आतां काय करणार तें सांग म्हणजे त्यासारखी मदत.

सूत्रधार—एक तर सांगतां. हे श्रोतेहो, तुम्हीही ऐका. विदूषका, आज मी या लोकांना मराठी दरबारांत नेऊन तेथील हालहवाल दाखविणार. तें कोणतें मराठी दरबार जर म्हणशील तर बाबा, आतांचें नव्हे. ज्या दरबारांत परद्वीपस्थ लोकांच्या आज्ञा चालतात, व राजे केवळ पिंजऱ्यांतील पोपटाप्रमाणें असून स्वसत्तेच्या छायेस देखील ओळखीत नाहीत, अशा टिकाणीं मी यांना कशासाठी नेऊं ? तर थोरले श्रीमंत माधवराव साहेब पेशवे, कीं ज्यांनीं प्रजेचें पोटाच्या

पुत्राप्रमाणें प्रतिपालन केलें, ज्यांचें नांव शेकिलें असतां मुसलमानांनीं थरथरां कांपावें, व ज्यांच्या वियो-
गंकरून सर्व महाराष्ट्रदेश उदासीन होऊन निश्तेज झाला आहे त्या सत्पुरुषाच्या दरवारीं यांस नेतों, आणि तेथील चमत्कार दाखवितों.

विदूषक—सूत्रधारा, अशी स्तुति करण्याची तुझी चालच आहे; पण यांना तूं मराठी दरवार कां दाख-
वितोस हें मी समजलों. अरे, चोराच्या वाटा चोर-
लाच टाऊक. तुझ्या मनांत मराठी राज्यांत यांस नेलें म्हणजे दाद ना फिर्याद. सर्व बुचाडून घेऊन अलख गोसावी करून परत पाठविण्यास चिंता नाही. पाहाहो, वावांनो! तुमच्या मनांतून धडपणें घरीं निघून जावयाचें असेल तर आपले चालते व्हा. नाहीं तर पैढ्यांचे बडगे आले म्हणून समजाच. कां सूत्रधारा, होय कीं नाहीं, बोल.

सूत्रधार—तुझे बोटकें बोल आतां. कोणत्या नक्षत्रावर जन्मला कोण जाणे हा राजहंस. शेणाचा दिवा ओंवाळा. कोठें बाप तपश्चर्या करीत बसला होता तें हें रत्न पोटीं आलें. लोकांना या या म्हणून सांगित्वां, तो हा शहाणा जा जा म्हणून सांगतो. हेंच साहित्य करणार कायरे ?

विदूषक—सूत्रधाराला राग आला. बरें वावा, जा जा नाहीं, या या म्हणतो. या हो या, आमचा सूत्रधार तुम्हांला मराठी दरवारांत नेऊन लुटणार, या हो या. तुमचीं पागोटीं द्या हो द्या. आमचा सूत्रधार तुम्हांला नेऊन लुटणार, या हो या. झालें आतां ?

सूत्रधार—झालें म्हणजे, असा दिवटा साह्यकारी असल्यावर होणार नाही काय ? पण विदूषका, मराठी राज्य केवळ लुटारू होते असें तूं समजूं नको. तुझ्यासारख्या शहाण्याची मात्र ही समजूत. माधवरावाच्या राज्यांत कसें होते तें आतांच दिसून येईल. तूं घटकाभर स्वस्थ जर असशील तर सर्व चमत्कार दृष्टीस पडतील. (श्रोत्यांस पुनः) हे श्रोतेहो, आतां तयार व्हा; कंवरा बांधा, वायूपेक्षांही जलद वेग देऊन तुमचीं हीं दृश्य जडें येथेंच जां वसलीं आहेत तोंच तुम्हांस सातान्यास नेऊन, तेथून पुण्यास आणून, दाखवायाचें तें दाखवून, पुनः येथें सोडिनां.

(पडदा पडतो.) (सूत्रधार व विदूषक निघून जातात.)

प्रवेश २.

सातारा—राजवाड्यांत दिवाणखान्याबाहेरील जागा.

सदोबा भालदार व गणोबा चोपदार.

सदोबा—रामराम, गनबा.

गणोबा—रामराम, रामराम, सदबा रामराम. कां सदबा, भोजन विजन करूनशनी आलां कीं न्हाइव ?

सदोबा—त्ये कशाला, गनबा पुसावन्. आज सरकारकचेरी हाय ना. ह्याच सरकार सवारीची आज्ञा घेऊनशनी ग्येलो तो. आन वगा वायकोन काइ भाकर काइ कोरड्यास टयेवलन त्ये विगिविगिशी झटदिनी घेतल, अन् वगा भोजन विगिद्यान आटपुन डोईवर

मुंडासच टयेवल बगा, अन् आलों, ह्योच बगा तुमची गाठ पडली बगा.

गणोबा—आपुनवी तसच बगा. काय म्हनत्यात न्हार् परसादिन जिन. आज पुन्यासल मुक्त्यार आल्यात म्हनुनशेनी इतका थाट केलाया. आपल्या बगन्यांत येकुन असा थाट न्हवताच बगा.

सदोबा—अव त्ये काय राव म्हनता तुमी! तालिवार त्ये तालिवार. तुका म्हन उगी न्हाव अन् ज्ये ज्ये व्हइल त्येत्ये पाव. आतां गनवा, तुमी कुनिकड चालला.

गणोबा—सरकार स्वारीच पुक होऊनशेनी पोषाक चाललाया म्हनुन दिवानखान्यांत सर्व्यास्नी वर्दी द्याया चाललों. तयारी आगदि मजी आगदि झालिया. आतां सवारी भाइर येइल. तुमीवी चला चनी. अन् काय.

सदोबा—आपुन त तयारच हावोत. हा निगालो बगा, रामराम.

गणोबा—रामराम.

(दोघे निघून जातात).

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

प्रवेश ३.

रामराज महाराज छतरपति हिंदुपत बादशाहा, खडी ताजीम. नजर रखो, महाराज.

(रामराजा सिंहासनावर जाऊन बसतो, नंतर मुजरे होतात).

भालदार चौपदार पुकारता- } रघुनाथराव माधवराव
त. (महाराज छतरपति.)- } पेशवे पंत प्रधान.

प्रतिनिधि, अमात्य, सचिव, हिंमतवहदर,
सरलशकर, निंवाळकर, घाटगे, मोहिते, खडी, ताजीम
महाराज.

(सर्व वसल्यानंतर).

रघुनाथराव-सरकारपायांवर घालण्यासाठीं नाना-
साहेवाचे चिरंजीव माधवराव आणिले आहेत. आजपर्यंत
त त्यांचा सरकारांनीं परामर्ष घेतला तसाच यांचाही
घेणें होतच आहे. अर्ज मिळोन इतकाच.

रामराजा-(माधवरावाकडे बोट दाखवून) नाना-
सावाचे चिरंजीव? तोंड त लइ सारकं. जनु त्येच नांव ?

माधवराव-सरकार, मला माधव म्हणतात.

पंतअमात्य-प्रकृति सौम्य, व माधवराव साहेवांच्या
आंगीं लीनता आणि साधेपणा फार.

रघुनाथराव-हुशारीहि तशीच आहे.

निंवाळकर-दादासाव, माशाच पिल्हु. पव्हायला
शिकवून नग. सिंवाच्या वच्च्यारनी हातो दावाया न्हाइ
लागत.

रामराजा-व्हय, अन्, कां दादा, (रघुनाथरावास)
नानासाव वी लइ चांगला परानी. सावध, शाना,
अन्, राजकारनी. त्येन वगा योका कामाला शंवर
युक्ति लडवून पाव्या.

रघुनाथराव-जी, सरकारच्या ध्यानांत असलें
म्हणजे झालें.

रामराजा—कां माधवराव, आतां तुमी आमच कार-
वासी, तुमच्या तिर्यरुपाच आमासनी इस्मरन पाडा,
मजी झाल.

माधवराव—जी, सरकारपायांची रुपा असली
म्हणजे—हो, आमचा सेवकधर्म, चाकरी घेणं पायांकडे
आहे.

सचिव—ठीक. (हिम्मतवहादरास) कां उत्तर
कसें योग्य आहे, पाहिलें ना ?

हिम्मतवहादर—त्ये ! काय ? सरकारच इचारनवी
लइ गोड; अनि उत्तरवी लइ गोड.

रामराजा—खजिन्यावरच कामगार कुट हायता ?
आन अटरा कारखान्यावरच वी ?

कामगार दो- } आज्ञा, हजर सरकार. वस्त्रांची तयारी
हींकडील } आहे, सर्व गोष्टींची तयारी आहे.
महाराज.

रामराजा—आना, त, वस्त्र.

खजिनदार—आज्ञा महाराज. (वस्त्रें आणन देतो).

रामराजा—या माधवराव, ध्या.

रघुनाथराव—व्हा व्हा, पुढें व्हा.

रामराजा—(वस्त्रे दिल्यानंतर) आतां नीट खबर-
दारीन कारवार करा. नानासावाचं आमासनी लइ दुक
झाल, अपरंपार. पन तुमासनी पाऊन आता संतोस
झाला. त्यो वगा हिम्मतभादर, मला मद्दा दुःकाचा
दीस ग्येला.

हिम्मतवहादर—काय सांगु सरकार. अन् मी
सूर्येनारायनाला अरग्य देत होतो. अन् पुकारा

झाला नाज्ञासाव ग्येल्याचा. अन् सरकार, झाला र झाला घात म्हटल न, आरग्या गळाला. अन् त्योच सरकार-दर्शनाला वातमी ध्येकी म्हनुनशेनी आलो. त्यो परसंग काय ? आता ठीक झाल.

तासांवरील—अकराव्याचा अंवल हाय. घडी भरत आली, महाराज.

(पानसुपारी वांटितात आणि नंतर कचेरी बराखास्त होते).

प्रवेश ४.

सूत्रधार व विदूषक.

वि.—कायरे सूत्रधारा, कशाचीरे कचेरी ही ! विडे वांटणारानें मला बेलदोडे विलदोडे काहीं दिले नाहींत; अशी कोठें चाल असते ?

सू.—अरे, मग मागायाचें होतेंस कीं नाहीं ?

वि.—अरे, तो कोठला खडतर म्हातारा वांटणारा होता; तो लवंगा देखील देईना.

सू.—लवंगा तरी तूं मागितल्यास ?

वि.—मागितल्या म्हणजे ! तुझ्या मनांत राहतों कीं काय ? पण तो कसला खाट ! मला म्हणाला थांव, लवगांवदल तुझ्या घशांत मिर्चाची पूड कांदायास आणितों; नाहीं तर नाहीं, पण हा विदूषकराजाचा मान कायरे ! थुः ! थुः ! थुः ! त्या कचेरीच्या तोंडावर थुः ! त्या म्हातारड्याच्या तोंडावर थुः !

सू.—अहो विदूषकराजे, रागावूं नका; पुण्यास तर तुम्ही चला; तुमची चंगाळी देतो उडवून; तथें माझी

ओळख आहे, पशानें वेलदोडे तुझ्या तोंडांत भरतीं. चल तर खरा.

वि.—लुच्चा आहेत तू; त्या म्हातारड्याचा बाप तू; गुलामा कोल्ह्या, वेलदोडे मात्र खाशील तू आणि सालपटें तेवढीं माझ्या घशांत कोंदशील.

सू.—नाहीरे, त्याची कां तुला काळजी ?

वि.—कां काळजी ! माझ्या घशाची मला नको काळजी, तर का तू वाळगशील ?

सू.—पुरेरे बाबा, तुझी वडवड; सोलून दाणे दाणे तुझ्या घशांत घालीन. उमजलास ?

वि.—मग चिंता नाही; मग चल तर; आतां कोतवालघोड्यासारिखा नाचत येतो; चल. (दोघे निघून जातात).

अंक २ रा.

प्रवेश १.

पुणें—शनवाग्वाड्यांतील कचेरी.

रामाजीपंत व चिंतोपंत (दोघे कागकून).

रामाजी.—कां चिंतोपंत, श्रीमंतांची स्वारी कोणीकडे आहे ? तुम्ही अगदीं जवळ असणारे लोक म्हणून विचारितो.

चिंतो.—जवळ असणारे, अगदीं जवळ असणारे खरे. श्रीमंत कांहीं राजकारणी वेतांत गुंतले आहेत; तेथेंच रघुनाथराव दादा, सखाराम बापू, त्रिवक्रमामा, रामशास्त्रीबाबा, आणखी काहीं कांहीं जड पारडो वसलो आहेत.

रामाजी.—मामा! त्रिवकराव मामा! अहो, ते दक्षिणेंत गेले होते ना? दोन चार दिवसांपूर्वी आले वाटतें. ऐकू-त होतों, तिकडून खंडणी घेऊन येतात म्हणून; वाळा-जीपंत म्हणत होते. एकुण मामांची स्वारी आली अं? ही मंडळी वसून किती वेळ झाला?

चिंनो—झाला, तास एक होत आला. काय सांगू? श्रीमंतांची कामाविषयीं दक्षता, शहाणपण आ-णि जलदी हीं कांहीं कोणाला साध्याचीं नाहींत. अ-ल्पवयांत असे गुण असणें फार विरळा. पण जाऊं द्या, मला कांहीं कामासाठीं जावयाचें आहे तेव्हां लवकर गेलें पाहिजे. (निघून जातो).

प्रवेश २.

माधवराव साहेब पेशवे, रघुनाथराव दादा, त्रिवक-
मामा, रामशास्त्रीबाबा, सखारामपंत,
आणखी कोणीकोणी मंडळी.

रघुनाथराव—मामा, माझी मी सल्ला दिली. बोला, आतां परचक्र तर अगदीं नजीक येऊन ठेपलें. काय आंगावर तुटून पडावें, कीं आपण आपल्या गोटांतच लपून असावें. कसं करावें? मला तर बेलशक आंगा-वर तुटून पडावें असें वाटतें.

त्रिवकमामा—दादा, मला असें वाटतें. आपण हो-ऊन ऐकून द्या,—आपण होऊन निजामअल्लीच्या आंगावर जाण्याच्या खटपटींत पडूं नये. आपल्या गो-टांत मात्र तयारी कडेकोट ठेवावी. तो जवळ आला

म्हणून चिंता नाही, आणि त्याहीपेक्षां—हो आपली लष्करे थकून आली आहेत. तूर्त आपला कमजोर आहे, तेव्हां सोईची गोष्ट करून त्याची समजूत पाडावी हें वरें. आतां मजकडून म्हणाल तर लढाईला एव्हां याक्षणी सिद्धता आहे; परंतु उत्तम पक्ष हा दिसतो. यावर श्रीमंत काय म्हणतात तें समजण्यांत आलें पाहिजे.

रघुना.—छे: छे: छे, 'हा अगदीं भिकार संज्ञा, यांत कांहीं अर्थ नाही. मार जाऊन कधीं पाहिली होती कीं नव्हती, अशी खोडकी जिरवावी त्या यवनाची. मामा म्हणतात अशांत भागूवाईपणा येतो. समरांगण गांठण्यासारखी मौज नाही. असेंही करितां जरी पराजय झाला तरी भागूवाईपेक्षां वरें. कां रामशास्त्रीवावा ?

रामशास्त्री—आपणा उभयतांच्या बोलण्यावरून असें अनुमान होतें कीं, वर्तमानकालीं स्वकीय सैन्याचा गौण पक्ष आहे. अतएव युद्धसंग्राम न करितां या व्यतिरिक्त अन्योपायाची योजना करून पराचक्राचें निवारण करावें हें उचित दिसतें. तस्मात् मामा जें म्हणतात त्यास माझे अनुमोदन आहे. आतां यावर श्रीमंतांची काय आज्ञा होणें ती होईल.

माधवराव—दादा, मामा व शास्त्रीवावा यांनीं अनुक्रमानें आपापलें म्हणणें कळविलें. सखारामपंत, आतां तुम्ही आपलें कळवा म्हणजे झालें.

सखारामपंत—माझा कांहीं निराळा अर्थ नाही. दोन्हीही युक्ति आहेत.

राभशा.—सखारामपंत, असें बोलण्याची ही वेळ नव्हे.

त्रिंब.—दादाचा विचार माझ्या तर पसंतीस मुळींच येत नाही. कांहीं करणे तरी प्रसंग पाहून करणे हा प्रशस्त मार्ग आहे. राज्यकारभारांत युक्तिप्रयुक्ति सर्व ठिकाणी जोडल्या पाहिजेत. केवळ धर कीं झोडप, मारीन किंवा मरेन असें म्हटल्यानें व्यवस्था होत नसते.

राघोबा.—नाहीं तर काय मामा, घरीं वसल्यानें व्यवस्था होत असते ?

त्रिंबकयामा.—घरीं वसावे असा विचार मी श्रीमंतांस दिलाच नाही; परंतु घरीं वसून कार्यसिद्धि योग्य रीतीनें होत असल्यास त्यांत म्हणजे भागूबाईपणा येतो असें मला वाटत नाही. कांहीं होओ, पराजय कां होईना. लढाई करायाचीच, हा अविचाराचा दुराग्रह आहे. दादा, आपण असें बोलतां हाच चमत्कार.

माधवराव—हे ठीक नाही. अहो दादा, अहो मामा, शत्रूच मात्र वाद करण्यास योग्य. त्याशीं भांडणे सोडून आपण आपल्यांतच कलह मांडला तर कसें ? मामा म्हणतात तें मलाही बरे दिसते. ज्याअर्थी आपलें लष्कर थकलें आहे व कमीही आहे त्याअर्थी निजामअल्लीची समजूत पाडून त्यास परतवावे हे ठीक, त्यांतच कार्यसिद्धि आहे. यवनांच्या गर्वाचें खंडन करण्यास आणखी पुष्कळ प्रसंग येतील. सखारामपंत, काल निजामअल्लीचा काय निरोप आला तो पुनः सांगा पाहूं ?

सखारामपंत—त्या यवनांच्या म्हणण्यांत आपण

त्यास वेदर, औरंगाबाद वगैरे त्याजपासून घेतले-
ले सर्व मुलूख सोडावे.

माध.—त्याला अशी थैली लिहा की, वेदर
आणि औरंगाबाद मिळून आम्ही तुम्हांपासून आज
तागाईत साल दरसाल सत्तावीस लाख रुपये घेत हो-
तो त्यास ही थैली पाहतांच तुम्ही येथून ठाणें उठवून
जर निघून गेलां तर वेदर आणि औरंगाबादेवदलचे
सदरहू २७,००,००० रुपये आम्ही मागणार नाहीं;
परंतु ठाणें जर न उठवाल तर पेशव्यांची शक्ति किती
आहे हें दाखवूं. लिहा—सखारामपंत अशी थैली लिहू-
न आतां शिक्कामोर्तब करावयास घेऊन या.

सखा.—जी आज्ञा. लिहून आणतो (निघून
जातो. पाठीमागून राघोवादादाही कांहीं काम आहे
म्हणून निघून जातात.)

त्रिंब.—दादांना राग आला आहे असें दिसतें.
आपण युक्ति काढली हीच ठीक. दादांचें बोलणें
थोडें अविचाराचें होतें.

रामशा.—क्रुद्ध मुद्रा दिसली खरी; परंतु त्यांत अर्थ
काय ? झालें हेंच यथायोग्य झालें.

माधव.—(हंसून) दादांची प्रकृति थोडी तापट
आहे. म्हटलें असतां झालें, यांत त्यांस राग यावा
असें कांहींच नाही व असें करण्यांत त्यांचें मन
दुखवावें हा आमचा हेतुही नाही. असें असतां
त्यांना राग आला असें दिसतें. असो, वडील आहेत.
(पुनः हंसून) तीर्थरूप गेले त्यांच्या पाठीमागें हेच
आमचा सांभाळ कर्ते. तेव्हां राग जरी आला तरी

राहापाचा नाही. चला आतां. कोणीकडून एक तर काम उरकलें. दादाची समजूत मग पाडतां येईल. वरें आहे, जा आतां. (सर्व उठून जातात).

प्रवेश ३.

राघोबादादा व सखारामबापू.

राघोबा.—कां सखारामबापू—(रामा दार घे ओढून) कां बापू, चमत्कार कसा आहे पाहिलात ना ? आम्हीं आज इतके दिवस कारभार पाहिला, पण आज मूर्ख ठरलों. आम्हांलाच समजेना; आम्हांलाच उमजेना. काय शाहाणे ते तो मामा आणि तो शास्त्री. माधवराव काल नागवा फिरत होता; अझून तोंडचा जार नाहीं वाळला; ओंठ पिळला तर दूध निघेल, आणि आज मला सवाहात लांब गोष्टी सांगू लागला. “मामा म्हणतात तें वरें दिसतें, त्यांतच कार्यसिद्धि आहे ” असा मला बुद्धिवाद करितो. मी येवढा झालों, माझ्यापेक्षां हा पोर शाहाणा काय हो ! काय बापू, एक एक चमत्कार सांगू ? आतांच्या काळचीं पोरेंच अशीं. नाहीं तर मी सांगेन तें याणें निमूटपणें ऐकावें. वरें आतां पाहतां, कसें माझ्याशिवाय राज्य चालतें तें. पाहातो ना आतां, तेथें तोंडानें गोष्टी नाहीं सांगायच्या. उद्यां उजेडू तर द्या; साफ आम्ही काम पाहात नाहीं असें मी म्हणणार, हा सगळा पोरवडा होणार. यांत कांहीं अर्थ नाही. तुम्हांला सांगतो मी सोडिलें कीं, लागलीच तुम्ही काम सोडा. आणखी जितके आपल्या पक्षाचे

आहेत तितक्यांना अशीच ताकीद द्या. असें केल्यावर माधवराव जर दुसरे दिवशीं पायां न पडेल तर माझे नांदच निराळें. कां कसें ? तुमच्या मनास येत नाही असें दिसतें.

सखा.—माझ्याकडून ना नाहीं. आपण जो वेत कराल त्यांत मी आहे. जोंपर्यंत या शरीरांत अस्थि आणि चर्म आहेत तोंपर्यंत मी आपणाशिवाय कोठेंही व कधींही राहणार नाहीं. आपण जो आज्ञा कराल ती करण्यास मी सदा तयारच आहे, याविषयी आपल्या मनांत तिळमात्र संशय येऊं नये.

राघोबा.—हीच तर तुमची आमची आणभाक. उद्यां सूर्य जों क्षितिजावर आला नाही तोंच माधवरावाच्या कारभारांत घोंटाळा करून सोडितों. आपण कामांतून निघालों म्हणजे अर्थात झालेंच हें, यांत कांहीं संशय नाही. हें तुम्ही समजून ठेवा. चला आतां आपण जाऊं. उद्यां असें करायाचें बरें ? आज सर्वांना अगदीं ताकीद करून ठेवा.

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश ४.

रघुनाथरावाचा दिवाणखाना.

रघुनाथराव व आनंदीबाई.

रघुना—(मनाशीच) काय बेटा चमत्कार ! हं ! शाबास—अरे, मी रघुनाथराव आणि मला असें, हं ! काळच तसा आला आहे. हं.

आनंदी—कां आज लवकर येणें झालें ? जायाचें तेव्हां म्हणायचें कीं “ आज बाबा मला उशीर होईल. कांहीं फार निकडीचें काम आहे ” आणि यायाचें तर लवकर. तेव्हां लोकांनीं त्या बोलण्याचा काय नेम धरावा ?

रघुनाथ.—अगे आतां काय, लवकर काय आणि उशीरां काय. सगळाच चमत्कार आहे. आजचें तुला वर्तमान काय ठाऊक आहे ?

—आनंदी.—तें काय बार्ड. येथून गडबडीनें जायाचें, उशीरांनें येईन म्हणून, तेवढें मात्र मला ठाऊक. काय झालें काय ?

रघुनाथ.—अगे, आम्ही म्हणजे त्या माधवरावाला कोटल्या झाडाचा पाला असें वाटतें. उद्यां साफ आम्ही काम पाहात नाहीं म्हणून सांगणार. मग पाहा-तांना कसा राज्यकारभार चालतो तो. तसेंच सखारामपंत, तसेंच सर्व मंडळी करणार. तूं पाहा तर खरी, त्याची कशी व्यै करून टाकतो ती.

आनंदी.—असें झालें तरी काय ? माधव कांहीं बोलला कीं काय ?

रघुनाथ.—अगे बोलायाचें तें काय ? आम्ही सांगितलेलें ऐकत नाहीं आणि तो मामा सांगेल व तो शास्त्री सांगेल तें खरें—तो बाळकृष्णबावांच्या जाग्यावर ठेविला आहेना, तो शास्त्री. पोरखेळ मांडला आहे आणि काय ?

आनंदी.—आतां समजलें. हा सगळा त्या रमाचा खेळ आहे. ती दिसायला मोठी भावडी दिसती; पण

अग बाई मोठी खबरदार वायको आहे हो; तिंचा हा सारा खेळ.

रघुनाथ.—तें काय ? रमाचा खेळ कसा ? असेल बावा कोणी सांगवें ? या आतांच्या पोर्या काय नवव्यांना सांगतील आणि काय नाही याचा नेम नाही. काय रमाचा खेळ ! कसा कसा, सांग सांग बरें.

आनंदी.—मामा जेव्हां आले तेव्हां अगोदर माधवरावाकडे गेले, आणि मग रमाच्या महालांत गेले. तेथें (रघुनाथरावाकडे बोट दाखवून) विषयीं कांहीं कांहीं बोलले. “सगळें हातींच असायाचें. स्वभाव कांहीं चांगला नाही. माधवरावाचें कांहीं चालूं द्यायाचें नाही असा बेत असायाचा”—एक कां दोन—अशीच भाकडकथा सांगत होते, ती रखमाई रमाची लुगडें नेशिवणारी ती मला सांगत होती. तेंच रमा लोकांनीं सांगितलेलें ऐकून घेऊन नवव्याजवळ बोलली असें वाटतें. नवरा काय मेला दळ्या वाईलबुद्ध्या म्हणून असें झालें.

रघुनाथ.—असें काय ? हें आतलें कोणाला ठाऊक ? हीं वायकांचीं सांगणीं आणि नवव्यांचीं ऐकणीं आपणाला नव्हतीं कधीं ठाऊक. गादीवर बसलें म्हणजे झालें असें नाही कांहीं. बरें आतां पाहता. कसा कारभार चालतो तें पाहातों. दुसरे दिवशीं जर पायां न पडला माझ्या, आणि दादा कारभार पाहा न म्हणाला, तर तुला उजवी मिशी देईन उतरून.

आनंदी.—हो, येईल तर काय झालें. पण मग एक, कितीकां पायां पडेना. मी नाहीच येत. हेंच उत्तर.

मग अर्थे राज्य ध्यावें तेव्हां काम पाहावें. असें केलें म्हणजे त्याची खोडकी जिरेल आणि त्या मेल्यांचे डोळे उघडतील.

रघुनाथ.—आतां तोच वेत धरला आहे, अर्थे राज्य घेईन तेव्हां काम पाहीन. हाच निश्चय.

अंक ३ रा.

प्रवेश १.

माधवरावाचा दिवाणखाना.

माधवराव साहेब, त्रिंबक मामा, गोपाळराव पटवर्धन, आपा वळवंत, मल्हारराव रास्ते, नाना फडनवीस, रामशास्त्री बोवा.

त्रिंबक.—आज इतक्या प्रातःकालीं लगवगीनें बोलावूं कां पाठविलें? जासूद आला आणि आतांच बोलाविलें आहे म्हणाला, म्हणून जपजाप तसाच राहिला; फक्त संध्या झाली होती आणि तसाच आलों.

माधव.—ठीक केलें. तसेंच काहीं निकडीचें काम आहे म्हणून बोलाविलें. जपजाप काय, मग होईल. काल निजाम अह्मीविषयीं निर्णय ठरवून मी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें हुकूम दिला. त्यावरून वाटतें दादांस राग आला. आज आपल्या आयनेमहालांतून बाहेर आलों तों दादा, सखारामपंत व आणखीं कितीएक बाहेर उभे होते. तेव्हां काय म्हणून विचारितांच लागलीच राजीनामे दहा पांच असामींचे स्वाधीन केले. मग दादांस मी म्हणालों “असें करण्याचें कारण काय?”

तेव्हां त्यांणीं उत्तर केलें कीं, कारण म्हणून कांहीं नाहीं, उगीच कारभाराची कटकट कशाला पाहिजे म्हणून आम्ही सोडितों. मग मी तरी कशाला आग्रह धरूं ? तेथून निघालो तो येथें आलों.

त्रिंबक.—हा काय विलक्षण राग. त्यांच्या मनांत आम्ही जरी वास्तविक सांगायाचें तें सांगितलें तरी आपण आमचें न ऐकतां आपलें ऐकावें.

गोपाळ.—सरकारी कामांत अशा गोष्टींचा राग काय उपयोगी ? दादांनीं एवढी तेवढी गोष्ट मनांत धरावी हें ठीक नाहीं.

माधव.—तें सगळें खरें; पण येऊन बेतली, पुढें उपाय काय ? बोलों. मी, शास्त्रीबोवा, आपणाकडून सांगतो, मी म्हणून दादांना तुम्ही याच असें ह्या तोंडा-नें म्हणणार नाहीं. त्यांना वाटलें असेल माधवराव काय पोर आहे, आपणाशिवाय त्याच्या हातून काय होणार ? तेव्हां आपणाला एवढें तर पाहिले पाहिजे कीं, त्यांच्याशिवाय चालतें कीं नाहीं. चाललें तर बरें आहे, ते उमजतील. न चाललें, तर त्यांचा वडील-पणाचा मानच आहे; आपणास त्यांच्या पायां पडायास काय हरकत आहे ? कां शास्त्रीबोवा, आपण न्यायाधी-श आहां, एवढा न्याय उलगडा आतां.

रामशा.—दादांनीं फार अनुचित कर्म केलें; आ-तां मला हा राजमार्ग दिसतो कीं, आपण कोणी योग्य यथाशास्त्र, यथान्याय वागणारा, चतुर व लोकप्रिय गृह-स्थ पाहून त्यास कारभाराचें प्रमुखत्व देऊन आपण स्वतः राजधर्म पाहवा आणि राजक्रिया चालवाव्या.

आपणांसारख्यांनीं कोणावर अवलंबून असूं नये.

माधव.—सर्व गोष्टींत शास्त्रीबोवा आम्हांस गुरुच्या ठिकाणी आहेत, तेव्हां त्यांचा उपदेश ऐकणें भाग आहे. वरें तर आतां कारभार कोणाला द्यावा ?

गोपाळ.—त्याविषयीं श्रीमंतांनीं काळजी करूं नये. त्रिवकमामासारखे कारभारी केल्यावर काम पहिल्यापेक्षां चांगलें चालेल. त्यांस आज्ञा मात्र व्हावी.

माधव.—माझाही विचार असाच आहे. मामांनीं कारभार पाहवा. तसेंच तुम्ही, आपा, मल्हारराव व नाना यांनीं आपआपलीं कामें पाहावीं, न्यायखात्यांत तर (रामशास्त्रीकडे वोट दाखवून) प्रत्यक्ष ही तेजोरूपी न्यायमूर्तिच उभी आहे. मामां, तुम्ही आजपासून काम पाहण्यास आरंभ करा.

त्रिवक.—आम्हांस काय ? जसे सांगणें होईल तसें करायाचें; हे इतके आपले सेवक कामांत असतां दादा रुसून गेले म्हणून चिंता नाही निजामअह्दी तर थैली मान्य करून परत निघून गेला. आपण कारभाराविषयीं कांहीं काळजी करूं नये.

माधव.—झालें तर, एवढ्याकरितां आज आपणा सर्वांना बोलाविलें होतें. असे सुंदर कारभारी मिळाले, आतां मी निसूर झालों. परवां रामशास्त्रीबोवाच म्हणाले कीं, शरीरास जसे अवयव अथवा इमारतीस जसे खांब तसे राज्यास कारभारी आहेत. जर खांब वळकट असतील तर इमारतही मजबूद राहिल. जर अवयव सुट्ट असतील तर शरीरही निरोगी राहिल.

रामशा.—मला थोडी आज्ञा असौवी. आरही सर्व शरीराचे अवयव खरे; परंतु या अवयवांकडून चलन-वलन करविणारा शरीरांत आत्मा म्हणून एक असतो, ही उपमा आपणाकडेच येते. असो, आतां आपल्या उपहारास उशीर होईल. ही पुनः मुतपाकांतून वर्दी आली. चला, मामा आतां सर्व व्यवस्था तुम्हांस ठेवणें भाग आहे. घ्या आज्ञा.

सर्व.—आज्ञा व्हावी तर; हुकूम झाल्याप्रमाणें तजवीज करण्यास जातों.

माधव.—ठीक आहे. मी हा चाललों. राज्य सुरक्षित चालून लोक सुखी राहोत म्हणजे झालें. (सर्व निघून जातात.)

प्रवेश २.

रमाबाईचा आरसेमहाल.

माधवराव व रमाबाई.

रमाबाई—(पलंगावर निजली होती ती, लगवगीने उठून) अग बाई, यावयाचें हें मला टाऊकही नाही. मघां आपा फार घाईनें निघाले आणि म्हणाले कीं, आज फार जरूरीचें काम आहे; तेव्हां वेळ लागेल म्हणून मी आपली निजल्यें होत्यें. झालें का ? असें काय काम होतें.

माधव.—होतें. तुम्हांला काय सांगायचें आहे. बायकांच्या तोंडांत गोष्ट राहत नसते.

रमा.—पुरे पुरे. कधीं बाहेर वोललेलें ऐकिलें

आहे का? उगीच मेला जातां येतां टोला द्यावा. येथें कोठें राहतें आहे, आतां माझ्यापाशीं फुटेल पाहा. नाहीं खरेंच. थट्टेनें नाहीं म्हणत. खरेंच काय झालें ?

माधव.—एकदां सांगितलें तर खरें. सरकारी कामांत बायकांना काय करायाचें आहे ? आमचें राज्य आणि आम्ही हंवें तें करूं. तुम्हांला काय त्याचें ?

रमा.—वः, बोलूं नाहीं देणार. मी अर्धांगी आहे म्हटलें, निम्मी सत्ता माझी आहे. मग नको का मला पाहायाला. नाहीं, खरेंच थट्टा नाहीं.

माधव.—पाहिलें पाहिजे तर.

रमा.—मग नाहीं का सांगत; नाहीं तर नाहीं जा. मी जों जों म्हणावें तों तों अधिकच.

माधव.—वरें तर सांगतो; तुम्ही आज निजलांच होतां. मी उठून बाहेर गेलों तों आपले दादा उभे. मी त्यांना कां म्हणून विचारिलें मात्र, इतक्यांत आम्ही काम पाहत नाहीं म्हणाले आणि चालते झाले. तेव्हां अर्थातच दुसरे कारभारी नेमून व्यवस्था ठेवणें भाग आलें; त्रिंबकमामांस कारभार पाहायास सांगितलें, तसेंच गोपाळराव, शामराव, आप्पा, नाना, यांना कामें सांगितलीं. शास्त्रीबोवा ते तर आहेतच.

रमा.—तरीच. मामंजीशीं बोलणें झालें तें तर मी येथें ऐकिलेंच; परंतु हें पुढलें टाऊक नव्हतें. काय चमत्कार ! आज आनंदी सासूबाई सकाळपासून आल्या नाहीत कीं बोलल्या नाहीत. मघाशीं मी कुंकू लावीत बसलें होतें आणि त्या आंगावरून गेल्या; पण जशी कांहीं ओळख आहे कीं नाहीं. मी कोण आणि

त्या कोण. काय मेलें, आपणाला मात्र लोक नांवें
 टेवतील असें वाटतें. परवां मला भरजरी पैठणी
 आणिली, त्यांना वाईट वाटेल म्हणून—सांगून दुसरी
 जेव्हां आणवून दिली तेव्हां मग मी नेसलें. तसेंच
 अहिल्यावाईकडून महेश्वराहून भेटोचीं वेणींत गुंफाया-
 चीं मोत्यें आलीं होतीं त्यांतलींही थोडीं त्यांच्या स्वाधीन
 केलीं तेव्हां मग मी घालूं लागलें. कसेंही करा, संतोष
 नाही. असो, वडील आहेत म्हणून शोभलें जातें. आ-
 म्हां केलें असतें म्हणजे मग—कायग वाई पोरी या !
 सगळ्या गांवभर डंका केला असता.

माधव.—वडीलच आहेत. राग केला तसाच
 लोभही करितील; परंतु दादांनीं असें करावयाचें
 नव्हतें. (डोळ्यांत अश्रु आणून) इतक्यांतच त्यांनीं
 आमच्या तीर्थरूपांचे शेवटचे शब्द विसरावयाचे नव्ह-
 ते. (उसासा टाकून) त्यांचे ते शब्द माझ्या पुरे ध्या-
 नांत आहेत. माझा हात धरून दादांच्या हातांत दिला
 आणि म्हणाले; माधवा मी तर चाललों. आणखी
 एक दोन दिवसांत हें जग मला नाहीसें होईल. आतां
 एका घटकेंत या संपत्तीचा, या ऐश्वर्याचा व या राज्या-
 चा माझ्याशीं संबंध तुटेल. राज्य करित असतां या
 पुण्याच्या लोकांस सुख द्यावें म्हणून मी पुष्कळ प्रयत्न
 केला; परंतु त्या चांडाळ यवनाच्या चुरशीनें तें सर्व
 व्यर्थ गेलें. आतां माझ्या पाठीमागें तूं पेशवा होशील
 तेव्हां लोकांस सुखी करण्याचे प्रयत्न कर. दादांचें
 ऐकत जा. तुझे पोरवय आहे. दादा प्रौढ आहेत. आ-
 जपर्यंत शिकवणुकीची गोष्ट मी तुला सांगत आलों.

आतां माझ्या ठिकाणीच दादांना समज—आणि दादांस म्हणाले दादा, माधवास संभाळा. तुमच्या ओंढ्यांत त्यास ध्या, त्याचें उणें पडूं देऊं नका. तें आतां परदेशी मूल झालें आहे. जातीनें तो गरीब आहे. दादा, त्याला विसरूं नका. त्याला राज्यरीति शिकवा. त्याच्या कडून यवनास दंड करवा. तुम्ही त्याचे तीर्थरूप व्हा. माझा नव्हे, आतां तो तुमचा मुलगा आहे. फिरवा, माझ्या डोळ्यांसमोर तुम्ही त्याच्या तोंडावरून हात फिरवा. तुम्ही परस्परांवर प्रीति कारितां हें पाहून मला मरूंदा. अरेरे! काय दारुण प्रसंग तो—नको वाळे, नको डोळ्यांतून पाणी काढू. भगवत्सत्तेपुढें ब्रह्मदेवाचाही उपाय नाही. मग आपण तर माणसें आहों. उगी. (धोतरांनं तिचे डोळे पुसतो).

रमाबाई—इतकें झालें असतां मामंजींनीं असें केलें. म्हटलें म्हणजे कोणावाचून कोणाचें अडत नाहीं; पण त्यांनीं असें करायाचें नव्हतें.

माधवराव—हो, अडतें कोणाचें ? आई मेली तरी दहा दिवसांच्या मुलाचेंही नाहीं अडत. मग हें तर काय; पण इतकेंच कीं दिसण्यांत हें विरुद्ध दिसतें. त्याणीं आम्हीं एकविचारें असांव. एकचित्तानें राज्य करावें, यांत उभयतांस भूषण. परंतु नाहीं, तें यश घेणें आमच्या नशीबीं दिसत नाहीं. आतां आपण तरी तीर्थरूपांचे शब्द खरे करावे. माझी अशी फार इच्छा आहे कीं, या पुण्यांत जिकडेतिकडे हास्यवदनं दृष्टीस पडावीं. कोणी परका गृहस्थ आला असतां त्यास

सर्व सुखी दिसावे; परंतु अधिक सुखी कोण? हा कीं हा, हें ओळखितां येऊं नये.

रमा.—हो गडचे ! मला देखील असेंच वाटतें. पलीकडे मारुतीजवळून वायका पाण्याला जात असल्या म्हणजे मला असें वाटतें कीं, त्या सगळ्यांना माझ्यासारखीं लुगडीं नेसवावीं, माझ्यासारखे त्यांनीं दागिने घालावे व माझ्यावर जशी प्रीति आहे तशी त्यांच्या नवऱ्यांनीं त्यांच्यावर करावी. खरें गडचे, काय असेल हें; सदा असें वाटतें.

माधव.—शाबास. राज्यास स्वामीण पाहिजे, ती अशोच. नाही तर आमच्या आनंदी—काकू अहाहा ! काय सांगूं पण ! दादा जातीनें भावडे आहेत. त्या पुरुषाच्या आंगीं वैर मुळचें म्हणून नाही; परंतु करतो काय ! सांपडला वाईच्या तडाक्यांत, गेली बुद्धि फिरून. मी मोठा दैववान कीं अशी सद्गुणी मुलगी माझ्या वांट्यास आली. असो, आतां जातो.

(निघून जातो).

प्रवेश ३.

देवघराच्या पुढील सोपा.

रामशा.—अरे पांडोवा, श्रीमंतांची स्वारी कोठें आहे?

पांडो.—स्नान करून देवघरांत बसले आहेत, जपास आगंभ झाला आहे, गांठ घ्यावयाची आहे ?

रामशा.—होय, जा जाऊन विनंती कर.

पांडो.—आज्ञा केली असती; परंतु आज मध्यान्ह झाल्याशिवाय कोणीही आलें तरी गडबड करण्यास येऊं नका अशी ताकीद झाली आहे.

रामशा.—अशी ताकीद झाली आहे ! मध्यान्ह-कालपर्यंत ? कायरे विटोवा कसें ?

विठो.—जी साहेब. पांडोवा म्हणतो असेंच, तो वेळ होई तोंपर्यंत आज कोणाचा आंत रिघाव दिसत नाही.

रामशा.—हं हं, तर मग मी आतां जातो. ब्रह्मकर्म आटपून बाहेर आले म्हणजे, मी आलों होतो अशी सूचना करा. विसरूं नका (निघून जातात).

प्रवेश ४.

रामशास्त्र्यांचा वाडा.

रामशास्त्री आणि त्यांची पत्नी.

पत्नी—आज दिसण्यांत त्रिस्त उदास दिसते; याचें काय कारण तें मला सांगितलें पाहिजे.

रामशा.—उदास खरेंच; वाड्यांत गेलों होतो; तेथें श्रीमंत जप करीत बसले आहेत व दोनप्रहरपावेतो गांठ पडणार नाही; असें समजलें.

पत्नी—मग त्यांत वाईट तें काय ? स्नानसंध्या का वाईट ! (हंसत्ये).

रामशा.—वाईट म्हणजे काहीं संशय को काय ? दोन दोन प्रहर स्नानसंध्येंत घालविल्यावर प्रजेचें रक्षण कसें होतें ? इतरांची गोष्ट निराळी आणि श्रीमंतांची गोष्ट निराळी. त्यांचें मन फिरवि.

प्यास आतां कांहीं युक्ति योजिली पाहिजे. स्वयंपाक सिद्ध असेल तर भोजन करून पुनः जातो.

पत्नी—जाऊन पाहत्ये.

(आंत जाऊन आल्यावर)

वाई तर स्वयंपाक आटपून केव्हांची हात जोडून बसली आहे, इकडूनच उशीर.

रामशा.—शाबास, मी मघांपासून वाट पाहतो आहे. शेवटीं ठपका आम्हांवरच ना. ठीक ठीक, हा उठलों (निघून जातात).

प्रवेश ५.

शनिवारचा वाडा.

माधवराव व रामशास्त्री.

माधवराव—या शास्त्रीवावा, ठीक आगमन झाले; आपली स्वारी प्रातःकाळीं आली होती; परंतु जप करीत बसलों होतो त्यामुळे गांठ पडली नाही. ब्राह्मणकुलांत जन्म घेतले आहे त्याअर्थी त्यासारखे कांहीं केले पाहिजे. जन्मास आल्याचे कांहीं तरी सार्थक नको ?

रामशा.—तसेच आम्हांसही सार्थक केले पाहिजे. योगसाधनाचे मार्ग फार उत्तम आहेत. सर्व त्रिभुवन-व्यापक आनंदरूपी, असाही असतां अहंकार मोहा-दिशत्रूंनीं बद्ध झाला जो परमात्मा त्याच्या मुक्तीची इच्छा आपल्या ठिकाणीं झाली आहे; येणे-करून जीवात्म्याचे कल्याण होईल. मीही तेंच साधन करणार; परंतु तसे करण्यास ही ऐहिक

सुखें 'उपयोगी' नाहीत. सर्वसंगपरित्याग करून सुक्षेत्रीं सावधानचित्तानें अधिष्ठित झालें पाहिजे. अतएव काशीक्षेत्रीं जावयाची योजना करून आपली आज्ञा ध्यावयास आलों आहें. आपलीही तशीच इच्छा आहे म्हणून दुसरी विनंती करितों कीं, आपण ही प्रस्थान ठेवून मजबरोबर येण्याचें करावें. काशी म्हणजे केवळ प्रतिकैलास आहे. तेथें जाव्हीच्या पवित्र उदकाचें त्रिकाल स्नान करून जपजाप्य, योगसाधन व भगवंताच्या मंगल नामाचें स्तवन हींच करण्यांत कालक्षेप करूं.

माधव.—आपला भाव माझ्या लक्षांत पुरा आला नाही; परंतु साधारण असें वाटतें कीं, जपजाप्य करित बसलों होतों त्यावर आपला रोख आहे.

रामशा.—माझ्या बोलण्यांतील भाव इतकाच कीं, आत्मस्वरूप ओळखण्याची आपणांस इच्छा झाली आहे, ही फार चांगली. याजकारितां आपण मजबरोबर काशीस चलावें. मी आपणांकडून योगमार्गाचें अध्ययन करवीन.

माधव.—आतां तर उमजलोंच. मी पूर्वी बोललों तेंच. शास्त्रीबाबा, आपण योग्य पुरुष आहां. आपली निस्पृहता पाहून माझें पूर्ण समाधान झालें. आतां आपलें वास्तविक म्हणणें कळवा.

रामशा.—श्रीमंतांचा

माधव.—मघांची थट्टा नको. खरें तें सांगा, मी उपदेशास पात्र आहें.

रामशा.—(हंसून) श्रीमंतांची थट्टा करण्याची

माझी योग्यता नाही. आपण जप करीत मध्यान्ह
 ऋतू होई तोंपर्यंत जर वसलां तर प्रजेचें संरक्षण कसें
 होईल ? मुख्यांनीं कारभार पाहणें सोडिलें म्हणजे
 हाताखालील कामगार अर्थातच आळशी होतात.
 असें झालें म्हणजे गरीबगुरीवांची दाद कशानें ला-
 गते ? आपण जप करीत दोन प्रहरपावेतों वसणार
 असें जेव्हां ऐकिलें तेव्हां तो जप सर्व अनिष्टांचें मूळ
 असा मला भासला. आतां आपला मुख्य धर्म प्रजा-
 पालन हाच होय. तें जर सशास्त्र झालें तर त्यांतच
 आपणांस मुक्ति आहे. आपण प्रजेचें संकट दूर करून
 तिचें रक्षण करावें आणि तिनें आपणासाठीं परमेश्वरा-
 पाशीं वर मागावा, असा परस्पर संबंध ज्या राज्यांत
 राहतो, त्या राज्यास वैकुंठाचीच उपमा योग्य. यास अनेक
 शास्त्राधार आहेत. केवळ माझेच म्हणणें असा अर्थ नाही.

माधव.—मला शास्त्राधार आपणांपुढें नकोत.
 आपणच जागृत शास्त्रावतार आहां. शास्त्रीवावा आज,
 मला आपण मोठ्या संकटांतून बाहेर काढिलें. नाहीं
 तर लोकांना थोड्याच दिवसांत माझा कंटाळा आला
 असता. कारभारी निस्पृही पाहिजेत ते एवढ्या-
 करितांच.

रामशा.—माझ्या बोलण्याचा श्रीमंतांस क्रोध आला
 नाहीं यावरूनच लोक आपल्या स्वभावाची तारीफ
 करितील. आतां मला आज्ञा असावी.

माधव.—उत्तम. मला आणखी कांहीं गोष्टी विचा-
 रावयाचा आहेत; परंतु आतां अवकाश दिसत
 नाहीं. दुसरी एकादी संधी लवकरच येवो.

रामशा.—मी आपला सेवक आहे. दर्शनास दर रोज येतच असतो.

(रामशास्त्री निघूनजातात).

माधव.—मला निस्पृही ब्राह्मण! शाबास. शास्त्रींबोवांस न्यायाधीश केल्यापासून मुलखांत आबादी झाली यांत नवल नाही. असला पुरुष विरळा. माझे सर्व स्तुत्य उद्देश आतां त्यांस कळवून त्यांचें अनुमोदन विचारतां. कोण आहिरे बाहेर—बाहेर—जयाजी—

जयाजी—जी सरकार, आज्ञा, हजर हाय.

माधव.—जयाजी, रामशास्त्र्यांकडे जा आणि म्हण कीं, रात्रीं मी बोलाविलें आहे.

जया.—आज्ञा सरकार, (निघून जातो).

(रात्र झाल्यानंतर).

प्रवेश ६.

दिवाणखाना.

रामशा.—(दरवाज्यांत) कायरे ? रुष्णा गायकोड, श्रीमंतांची स्वारी आंत आहे कीं नाही ? शोध करून ये बरें, मी आलों आहे म्हणून विनंती कर.

रुष्णा.—जी, हुकूम. आब्या, आब्या, ऊठ ऊठ घे काठी.

(आवा जाऊन आल्यानंतर).

जी सरकार हुजूर स्वारी तर वाढोळची येऊन बसलिया. अर्ज केला. आमंदा हाटकलय.

(रामशास्त्री आंत जातात).

माधव.—(ताजीम देऊन) नमो नमः, यावे शास्त्री वावा. आपला येतो म्हणून निरोप आल्यावर येथे येऊन वसलो.

रामशा.—सेवकांस मान देण्याचा हा एक मार्ग आहे. नाही तर आमचा निरोप गेल्याबरोबर आपण यावे ही आमची कोटली योग्यता ? धन्याने चाकरास अहो म्हटले, म्हणजे सर्व अहो म्हणतात.

माधव.—वसा, शास्त्रीवावा हा लोड.

रामशा.—आज्ञा.

माधव.—बेलावू पाठविण्याचे कारण असे की, लोकांस सुखावह होतील अशा कांहीं गोष्टी करण्याचा आपण आपणा कडून पाया घालावा, असे वारंवार मनांत येते याविषयी आपली सल्ला विचारावी. असा आज माझा कितएक दिवसांचा विचार आहे; परंतु वानर म्हणते पाहांट झाली म्हणजे घर बांधू, तशी गत झाली. एवढ्याकरितां जासूद पाठविला. आपले मत कसे आहे?

रामशा.—प्रजापालकांचा हा धर्मच आहे की, त्यांनी सदैव लोककल्याणार्थ युक्तिप्रयुक्ति जडवाव्या आम्हांकडून राजधर्माचे अध्ययन करवीत असतां आमचे आचार्य वारंवार म्हणत की, प्रजेस सौख्य व्हावे एतद्विषयी जो दक्ष तो राजलक्ष्मीपासून आपण किंचितही शोभा न पावतां उलटी तीस शोभा आणतो. भगवंताने आपणांस लोकांच्या दुःखाचा परिहार करण्याची इच्छा दिली, हे पाहून मला वास्तविक आनंद होतो. भूतदया हा सर्वांसच श्रेष्ठ धर्म आहे. सत्पुरुषांचे असेच लक्षण.

निर्गुणेष्वपि-सत्त्वेषु दयां कुर्वति साधवः ।

न हि संहरते ज्योत्स्नां चंद्रश्चांडालवेश्मनि ॥

तेच पृथ्विपतींनीं आपण केलें पाहिजे. मलाही कां. हीं सूचना करावयाच्या होत्या त्यास आयताच हा संधि आला. लोकोपयोगीं गोष्टींत दोन तऱ्हा पाळिल्या पाहिजेत. प्रथम सांप्रत जी अव्यवस्था असेल ती समूळ उपटून टाकिली पाहिजे. नंतर दुसऱ्या नव्या उपयुक्त व्यवस्था केल्या पाहिजेत.

माधव.—आपण एक दोन सांगा; माझ्यापेक्षां आपणांस अनुभव फार आहे.

रामशा.—आश्रितांशीं इतक्या नम्रतेनें वागणारे राजे थोडेच असतील. या न्यायाच्या कामांत धर्मशास्त्राप्रमाणें न्याय तर चालतच आहे; परंतु कितीएक असे खटले उभे राहतात कीं, त्यांचा निर्णय व्हावा एतदर्थ अवांतरही अनेक विचार पाहणें भाग येतें. याकरितां कांहीं पंचायती ठरवाव्या आणि त्यांचे ठराव प्रत्येक ठाणेदारांकडे पाठवावे. त्यांणीं त्यांच्या अनुलक्षेंकरून न्यायनिवाडे करावे. या कृत्यास आरंभ करण्यास आज्ञा होईल तर मी करीन. मात्र आपण माझे साहित्य करण्यास नारायणशास्त्री पटवर्धन, कृष्णशास्त्री परांजपे, जनार्दनशास्त्री आठले महादेवशास्त्री आगाशे आणि त्रिवकशास्त्री आपटे यांस द्यावे.

माधव.—उत्तम आहे. असें केल्यापासून प्रजेचें चांगलें संरक्षण होईल खरें. शिवाय आपण म्हणतां अशी मंडळी नेमल्यावर काम तडीस जाईलच जाईल.

रामशा —या मंडळींत आपण • मुख्यस्थानीं येऊन वसुलें पाहिजे.

• **माधव.**—अति उत्तम. अग्निहोत्र्याचा होम टळेल; परंतु माझा हा नेम टळणार नाही.

रामशा.—दुसरी अशी सूचना आहे कीं, पान-पतची लढाई झाली व तेथें आपला पराभव झाला त्या दिवसापासून आपल्या राज्यांत राहणाऱ्या मुसलमानांस कितीएक कामगार त्रास देतात. याविषयीं बंदोबस्त झाला पाहिजे. त्यांचे बंधुजन इराणी, दुराणी, आफगाणी यांणीं जरी उन्मत्त होऊन सदाशिवरावांचा पराजय केला, तरी आपल्या राज्यांत जे राहात होते त्यांणीं आपणांविरुद्ध वोट देखील उचललें नाहीं. त्यांणीं या सुखसमुद्रांतिल लाटांचा व या राज्यरीतीचा पुरा अनुभव घेतला होता. त्यापासून झालेले फायदे पुरे समजून ते राजप्रीतींत किमपि कमी नव्हते. शांत-समुद्रांत वळकट नांगरलेलें गलवत तरी कांहीं हालतें; परंतु त्यांचीं मनें अगदीं अस्थिर झालीं नाहींत. आपल्या सैन्यांतून सुद्धां ते लढत होते. असें असतां त्यांचा छळ कोणत्या कारणानें करावा ?

माधव.—पानपत ! पानपत ! (उसासा टाकून) मराठ्यांचा पराजय ! असो, परंतु शास्त्रीवावा ही गोष्ट माझ्या कानांनीं आली नव्हती. हिंदु, मुसलमान इत्यादि अठरापगड जातीचे लोक जे कोणी आमच्या आज्ञा नीट मानून स्वस्थ आहेत त्यांस मी आपल्या पोटच्या लेंकरांसारखे मानितों त्यांना कोणी इजा दिली तर ती माझी मानखंडना असें मी समजतों, या-

स्तव आज्ञापत्रें लिहून शिक्का मोर्तव करावयास आणा. त्यांत असें लिहा (रामशास्त्री टिपतात) “ आज्ञा कर्ण्यांत येते ऐसाजे, आमच्या कानीं अशी फिर्याद आली आहे की, न्याय पंचायती करण्यास ज्यांना आम्ही मुखत्यार केले त्यांतून कितीएक, पवन वगैरे जातीच्या लोकांस आमच्या हुकुमाविरुद्ध उगीच त्रास देतात. ऐशियास आजतागाईत पासून आमच्या राज्याच्या कोणत्याही भागांतून, कोणत्याही वर्णाकडून कोणत्याही कामगाराविरुद्ध काहीं तक्शरीची वाजवी फिर्याद आल्यास त्या कामगारास त्याच्या गैरवर्तणुकीवरहुकूम सजा दिली जाईल. माहार, मांग, चांभार, धेड, मुसलमान हे जरी जातीनें हलके आहेत तरी आपापल्या धर्माने जोंपर्यंत चालतात तोंपर्यंत आमच्या मेहेरवानगीचें सुख त्यांणीं भोगावें, हें योग्य आहे. सर्वास महशूर व्हावें ” या आज्ञापत्राकरितां शास्त्रीवावा, मजपेक्षां आपले आभार सर्वांनीं अधिक मानावे. याचें उत्पत्तिस्थान आपण मी उगाच कारण.

रामशा.—लोकाच्या आशीर्वादांचा वर्षाव, आपणांवर होओ म्हणजे झालें.

माधव.—सर्वांत मोठी गोष्ट ती करावयाची राहिलीच. या वर्षारंभीं तालुके फिरावयास गेलों होतों, तेव्हां एक महा अनाचार दृष्टीस पडला. श्रीमंत लोक आपल्या सत्तच्या बलेंकरून गरीब विचाऱ्या दरिद्री कुणब्यांस हवें तेव्हा वेठीस धरून पैसा दिल्याशिवाय पाहिजे तितकें लांव नेतात—त्यांच्या बायका पोरांची काय दुर्दशा उडत असेल—असें दिसल्यावरून तेव्हांच

मी जिकडेतिकके ही चाल बंद करावी म्हणून सांगितले आणि येथे आल्यानंतर लेखी हुकूम पाठविणार होतो तें तसेच राहिले.

रामशा.—तरीच एकूण आपण पूर्वी अशी आज्ञा केली होती. लेखी जरी नसली तरी कामगारांस ती मानणें भाग आहे. आतां नीट समजलों. काल वसई महालांतून अर्ज घेऊन लोक आले आहेत. तेथील सुभेदार विसाजीपंत अण्णा यांनी त्या हुकुमाविरुद्ध आचरण केले. त्यांणीं धरलेले विगारी येथे आले आहेत. आपण आज्ञा केलेली मला ठाऊक नव्हती म्हणून थोडा मी विचारांत होतो; परंतु आतां विसाजीपंतांनीं मोठा गुन्हा केला हें उघड आहे. त्यांस शिक्षा करणें ती श्रीमंतांनींच स्वतः घेऊन करावी.

माधव.—विसाजीपंतानें विगारी धरिले ? आणि ते ही माझ्या आज्ञेविरुद्ध ! आपण उद्यां प्रथम परवाने तयार करून मोर्तवास पाठवा. मग दुसरें काम, त्या परवान्यांत साफ लिहावें कीं, जवरीनें विगारी धरिल्यास फार मोठी सजा दिली जाईल. विसाजीपंतानें विगाऱ्यांकडून जें सामान नेवविलें त्याची जप्ती करून लिलाव करून टाका. जो पैसा येईल त्यांतून विगाऱ्यांची वाजवी दस्तुरी देऊन शिवाय त्या गरीबांस नुकसानीबद्दल योग्य बक्षिस द्या. बाकी उरेल तें तूर्त अमानतखात्यांत पडूं द्या. विसाजीपंतास तर कामांतून महकूब करा. असे दुष्ट लोक चाकरांत ठेवून उपयोग नाही.

रामशा.—एकदां त्यास क्षमा असावी.

माधव—नाहीं, न्यायाधीश, या कामांत मी आपलेंही ऐकणार नाहीं. योग्य आज्ञा मोडणें म्हणजे काय आहे हें विसाजीपंतास व सर्वास कळलें पाहिजे.

(घड्याळावरील माणूस येतो).

.. घड्याळा.—तेरा घटका रात झालीया. चवदा घटीचा अंवल हाय, महाराज.

रामशा.—श्रीमंतांस मी फार वेळ खोळंबविलें. आतां आज्ञा असावी.

माधव.—वरें आहे; आपणांशीं वोलत असतां दिवसाचा तास आणि तासाचें पळ होतें.

(निघून जातात).

अंक ४ था.

प्रवेश १.

बुधवार पेट—गटारयंत्र.

रामभट्ट—काय, शितारामभट्ट, इकडे या, इकडे या; आज कुठे टिळा लाविला? तुमचा तर बाबा, एकही दिवस रिकामा जात नाहीं आमचीं कपाळें पाहा सदां पाढरीं. आज कुठे शक्करभात झोडला?

शितारा.—छे; कुठला शक्करभात घेऊन बसलां रामभट्ट? अहो तें तुम्हांला, आज गणेशपंत चांभार-गोंदेकराच्या वापाचें श्राद्ध होतें. अँ: साधे गोंळे होते नी काय—एकीकडून शिधा यावयाचा आहे तिकडे आतां निघालों आहे.

रामभ.- (धोतर ओढून) या हो, शिधा यंइल पुढें. अरे नाराणभट, हा चालला धर.

नाराय -कुठे चाललासरे, शितारामभट ? रामभट, हा धरला.

राम.-वेडा, गांवांत काय बातमी चालली आहे, ती हा चालला शिधा आणायला !

शितारा.-गांवांत काय चाललें आहे? तर मग बसतां गड्या. कायरे रामभट, गांवांत काय चाललें आहे?

नाराय -हा वेड्या, तुला कांहींच का नाही ठाऊक? (याला काय पाहून शिधा देवात रे?) गांवांत श्रीमंतांच्या आज्ञेवरून कडेकोट तयारी चालली आहे. खालीं हैदरअल्ली म्हणून कांगी आहे त्याच्यावर स्वारी होणार शिंदे, होळकर व गायकवाड यांना अज्ञापत्रं गेलीं आहेत. आतां कायरे थाट! येथून तेथून चोहो बाजूंस लश्करांचीं लश्करें उतरतील.

राम.-अरे उतरतील काय ? येऊन उतरलीं.

त्रिदूषक - (मध्येच) तुमचें आतां फार उत्तम झालें. कोणाचें बाप मरतील, कोणाचें लेकर मरतील; तितकीं तुमचीं श्राद्धे वाढलीं.

राम.-मूर्ख भंडा, काय बोलतो पहा.

त्रिदू.-बोलतो बरोबरच. मग काय, रामभट लागले सांगापाला; करा, बापाय तरपंते, मुलाय तरपंते, दक्षिणाय टाकंते.

नाराय.-तरपंते, तरपंते ठीक ! ही व्यक्ति कोठून आली हो येथें ?

शिंनारा.—कोटून आली कोण जाणें ! व्यक्ति पण व्यक्ति आहे.

राम—जाऊं द्या कीं तो बडबड्या आहे. अहो, बरी आठवण झाली. भास्करपंत स्मार्त कांहीं अनुष्ठानें वसविणार आहेत. त्यांनीं मला ब्राह्मण आणायास सांगितलें होतें. चला तुझाला नेतो. देथंही ही बातमी लागेल.

विदू.—महागजा, रामभट महाराजा, आली एक ब्राह्मण आहे. मोठे विद्वान्. आपणायाशीं आले आहे. गांवीं. आमचा बापको मेले; मूल मूसलमान झाले; घर जळून गेले; यथून देशत्याग करून येथें आले. सोय झाली तर मोठा पुण्य लागेल. आली येतो.

राम.—अहो तुझी कोण ? आतांच आमच्यासारिख बोलत होतां, आणि आतां लागलेच तेलंग्यासारिखे बोलतां. तर तुमचें नांव, गांव व गोत्र सांगा. तुझालाही नेऊं. ब्राह्मणाची परस्पर सोय झाली तर त्यांत आमचें काय जातें ?

विदू.—माझे नांव शामबक्ष. माझे गांव महंमदपुरी. माझे गोत्र रामभट.

राम.—कोणरे तूं लुच्चा ? अशी थट्टा करायास येथें आलास कायरे ? चरमी जोडा घेतला आहे काल. योग्यता पहावी आणि बोलावें. वाळीत टाकून शेणमार करून घालवून देईन, टाऊक नाही ?

विदू.—नकोरे बापा मला शेणमार. शेणमाराची भोति नाही फारशी; पण दुसऱ्यानें आंघोळ करावी

लगेठ त्याची भीति. आतांशा आठ आठ दिवसांनीं
स्नान करावाचा वेत धरला आहे. मी आपला पळू-
न जातो कसा. नको तो मला शेणमार.

(विदूषक जातो).

सर्व-काय विजातीय मूर्ति आली होती ही !
असो आपणाला काय त्याशीं करावयाचें आहे ? चला
लवकर जाऊं.

(निघून जातात).

प्रवेश २.

(शनिवारच्या वाड्यांतील हुजूर कचेरी).

माधवरावसाहेब पेशवे, त्रिंबकमामा, गोपाळराव
पटवर्धन, महारराव रास्ते, आपा बळवंत,

नाना फडनवीस, रघुनाथराव, सखाराम-

पंत, महादजी शिंदे, तुकोजी होळ-

कर, जयाजी गायकवाड आणि

पेशव्यांच्या पदरचे दुसरे

पुष्कळ सरदार.

(दरबार भरल्यावर.)

माध.-मामा, या सरदारांस दरबार भरविण्याचें
कारण सांगा.

त्रिंबक.-जी, (सरदारांस) सरदर मंडळीस म-
राठी बाण्याचें शौर्य दाखविण्यास आतां उत्तम प्रसंग
आला आहे. कर्नाटकांत हैदराबादींनीं फार नासाडी
मांडली आहे. कोणी बलदेजी लांक त्यास साहा-

माधव.—नाहीं. आतां तवढो गोष्ट बोलूं नका. वेत झाला तो झाल. आपण आतां आपापल्या तुकड्यांत जावें हें नीट आहे—कोण आहे—कारखान्नीस,—

काखान्नीस—आज्ञा सरकार. (पानसुपारी वांटतो आणि नंतर सभा बरखास्त होते.)

प्रवेश ३.

(आंतला चौक).

रमावाई, राधावाई, सरस्वतीवाई व लक्ष्मीवाई.

राधा,—बाईसाहेब. आज आपण अशा चिंतेंत कां बरें दिसतां ?

रमा.—कोण मी ? नाहीं मी बाई चिंता कसली ?

सरस्वती.—तें नका गडे बोलू. तोंड उतरल्या सारखें दिसतें.

लक्ष्मी.—बाईसाहेब, आतां नका लपवूं. सांगाच; मुकलेली गुलाबाची कळी जशी दिसते तशा आज आपण दिसतां. अशी फिकट मुद्रा आर्शा कधींच पाहिली नव्हती.

रमा—खरें म्हणाल तर माझ्या बाई जिवार धोंडा आला आहे. स्वारी करावाला म्हैसुराकडे जायचें आहे. काय करूं ! काल रात्री सांगून दगळ्यां; पण नाहीं. मनांत भरलें तें भरलें. मामा जाताहेत, मल्हार व जाताहेत; मग आणखी आपण कशाचा बरें गेंद्रें पाहिजे ? खोकला बळकट झाला आहे. पण जराचें

नांव तें ऐसावयाचें नाहीं. काय करावें बरें ? असा हट्टी स्वभाव. प्रकृताला जपणें म्हणून टाऊरुच नाहीं. जेव्हां तेव्हा म्हणावयाचें कीं, राज्याचें चांगलें तें माझे चांगलें. शरीराला काय करावयाचें आहे ? असें म्हटल्यान बरें कुठे होतें ? वास्तविक म्हणाल् तर या काळजांत मी आहे.

राधाबा.—खरेंच. आमच्या येथें म्हणावयाचें कीं, श्रीमंतच जागार. शरीराला समाधान नाहीं, मग कशाचा जावें बरें ? पण बरेंसाहेब आपण सुखीवाई. आपणास रखें दैव कोणाचेंही नसेल. कारण एक रत्न सांगडलें आहे. मागल्या जन्मीं हरताळका चांगल्या पुजल्या आपण.

रमा.—होय बरें. काय त्या स्वभावाचें वर्णनच करितां येत नाहीं. लोकांचें मन दुःखविणें तर टाऊरुच नाहीं. मी हट्ट घेतला म्हणजे झालेंच काम. आतां वरें मला कासें करमेल कोण जाणे ?

लक्ष्मी.—इतके हातांत आहेतना ? मुठींत अगदीं ?

सरस्वती.—मुठींत म्हणजे ? बरें थोंगांचें असंच आहे. घांत घेणें झालें तर अगोदर बायकोची परवा नमी पाहिजे. कांग घेऊं ? पाणी प्यावयाचें झालें तरी, कांग पिऊं ? मग प्यावयाचें

राधा.—ताठिवारांच्या चालीच त्या.

रमा.—पुरेग तुमचें गेलें कौतुक. ही का थट्टेची वेळ आहे ?

लक्ष्मी.—आहो का थट्टा करितो ? खरें आहे तें सांगितलें.

(दाती भांन घेते.)

रखमाई दासी.—बाईसाहेब, श्रीमंत मंदिरांत वाट पाहताहेत.

राधा.—व्या, बाईसाहेब प्रत्यय. • •

रमा.—(हांसून) अगबाई! मला सांगितें होतें खरें. बापानों अतां मी तिकडे जातं. माझ्याही जिवाला स्वस्थता नाही.

(रमाबाई जाते).

सुरस्वती—असा जोडा कोटें पाहिला नव्हता. काय बाई त्यांची एकमेकावर जी प्रीति आहे, ती कांहीं अनेकानात. श्रीमंत खोकले कों, बाईसाहेबांचा जाव घाबरला. बाईसाहेबांना कोटें शिक आली कों, लागले श्रीमंत आंत बाहेर खेपा घालायला. आले पांच चार वैद्य.

राधा.—नाहीं तर तुमचें आमचें. मेलें दिवसभर काम कर कर करावें, आणि मग रात्री तरी गोड बोलणें आहे का ! तेव्हांही एकाचें वोंडें पूर्वेस तर एकाचें उत्तरेस.

लक्ष्मी—खरेंच गडे. आर्द्याच काय पाप केलें होतें कोण जाणे. आटवड्यांतून सहा दिवस तर आमचे मेलें संतापांत आणि रागांत जातात.

राधा,—म्हणूनच चला आतां घरीं जाऊं. आज आमचा गोडीचा दिवस आहे.

(निघून जातात.)

प्रवेश ४.

(रमाबाईचा आयनेमहाल)

रमाबाई आणि माधवराव.

माध.—कां महाराज, देतांना आतां रजा ? फार दिवस नकोत. महिन्यांच्या आंतच येथें पुनः या मांदिंगांत बसायला तयार.

रमा.—रजा काय द्यायची ? पण माझे गडे एवढे एकापाचें होतें, कांहीं गेलेंच पाहिजे असें नाहीं. खोकला झाला आहे, प्रकृत बिघडली आहे, पण बाई बोलावं कोणीं.

माध.—तुहीं. प्रकृतीचें असोः पण मी तुलांला सोडून उगीच दुसरीकडे जायाचें म्हणून जाईन ? गार्दावर बसायला पाहिजे आणि मग लढाईत शिरायला कां नको ? जाणें भाग आहे म्हणून जातो. लोकांनीं आतां जर मजकडे पाहूं नये तर कोणाकडे पाहवें बरें. तुलाच पहा.

रमा.—म्हणून काय झालें ? गेलेंच पाहिजे असें नाहीं कांहीं. आतां वाटेनें काय ? कोणी बोलणारें नाहीं, कांहीं. नाहीं. गार पाण्याचीं स्नानें होतील. सकाळच्या प्रहरीं फराळ व्हायचा नाहीं. पहा बरें, सांगून देवले आहे. नको बाई, मी तरी येतें बरोबर.

माध.—टीकटीक, मग फार उत्तम सोय.

राम.—जळलें मेलें! हेंच तें. मी म्हटलेलें मनास नाहींच यापाचें. असल्यां मी बरोबर म्हणून काय होतें ?

माध.—वहायचें काय? एवढ्या करितां नेत नाही; मागे व्यवस्था पाहण्यास कोण?

रमा.—पुरेपुरे लाडीगोडीचें बोलणें.

माध.—बरें, तसें कां होईना! लाडीगोडी केलीच पाहिजे. बायकांच्या रमांना देव देखील भ्याले. मग आमची ती काय कथा? लाडीगोडी केली नाही तर होतें कसें?

रमा.—माणसानें काय बोलावें वाई आतां?

माध.—बरें आहे, जा म्हणून बोलावें. दुसरें काय बोलावें आहे?

रमा.—जा तर जा. तर काय आणखी. माझें कधीं एकादा तरी ऐकिलें आहे का? मी मली उगीच वेडी म्हणून हट्ट घेतें.

माध.—आमचें काय झालें. रजा मिळाली, पण मागे व्यवस्था मात्र नीट ठेवा. मी तुझांला शिकवाव असं नाही. तुझीच मला शिकविल; पण आपलें सांगून ठेवतां. आपणाला सर्व जें काहीं कारण आहे तें लोकांकरितां. त्यांना जर सुख होत नाही तर आहोती कशाचा ? आहोतांला काय जन्मतांच देवानें मोठे. पणाचा शिकवा मागला आहे आहोतांला काय दोन तोंडे आहेत, का दोन नाके आहेत, का दोन शिंग आहेत ? त्यांनीं मोठेपणा ह्या म्हणून आहोती मोठे. भगवान रामचंद्र देखील म्हणाले कीं, मी लोकांकरितां अवतार घेतला. पाहूं बरें कशी व्यवस्था ठेविता ती.

रमा.—मी त्या तशी ठेवीन जा. राहायचें तर नाहीना ?

माध.—रामशास्त्री वावा आहेतच. कांहीं पोंठें काम कारणें झालें तर त्यांस विचारीत जा म्हणजे झालें.

रमा.—पण परत येणें कधीं होईल ? प्रकृतीला वाई फार जपलें पाहिजे.

माध.—होहो; प्रकृति प्रकृति म्हणजे काय एक वाऊच केला आहे! काय करावें, मी सुखानें का तुम्हांला सोडितों? मला तर सोडून जाऊं नये असेंच वाटतें; परंतु निरुपायाची गोष्ट. या तोंडाकडे पाहिलें म्हणजेच चित्त रमण होतें. रमा खरीच.

रमा—अग वाई ताळच सोडला ?

माधव.—बरें तर आतां जातो, पण अगोदर एक साखरेचा—

रमा.—काय हें वेड लागलें ! साखरेचा ! बोलायला तरी कांहीं वाटतें ?

माधव—वाटायार्चें काय, येतों.

(मुका घेऊन माधवराव जातो).

रमा.—(आपणाशींच) हे करवीरचे अंबावाई कुलस्वामिणी, तुझी नाक दुराई काढीन. तुझ्या नांवानें सहस्रभोजन घालीन. जय होवो, प्रकृति न विघडो. मला आज अनुकूल आहे. हे तुळजापुरचे आई, तुझ्या यात्रेला ओहोरानें येईन. जय आई पर्वती, संभाळ तूं आतां, तूंच आमची आहेस. कोणी वाहेर आहे का गे दासी ?

दासी—काय वाईसाहेब ?

रमा.—देवडीवरून जासूद पाठवून शास्त्रीवावांकडे सांगून पाठीवर कों, पर्वतीवर अनुष्ठानें बसवायास मी

सांगितलें आहे. तसेंच म्हणावें सप्तशतीच्या पाठा-
साठीं ब्राह्मण वसवा.

दासी—आज्ञा महाराज.

(निघून जाते).

प्रवेश ५.

(रस्ता).

जनार्दनपंत आणि कृष्णाजीपंत.

जना.—नमस्कार कृष्णाजीपंत. कशी काय बातमी?
लढाईची काय बातमी आली आहे ?

कृष्णा.—लढाईची बातमी काय. श्रीमंतच गेले
होते तेथं काय पुसावें ? जशी राज्यकारभारांत दक्षता
तशीच लढाईत. त्यांनीं हैदराला अगदीं जेरीला
आणलें. अखेर त्याणें तह केला. हें पाहा, तेथील
एका व्यापाऱ्याचें पत्र आलें आहे. वाचा येथून.

(उघडून त्याच्या हातीं देतो.)

जना.—(मोठ्यानें वाचतो) “ तुम्हांस कळविण्या-
जोगी आमच्याकडे बातमी ही आहे. हैदरानें त-
हाचें वीलणें लाविलें. त्यास श्रीमंतांच्या आज्ञेवरून
मामासाहेब कबूल झाले. तो तह ऐसाजे ‘ पूर्वी छ-
त्रपति शिवाजी महाराज यांच्या वेळेस कर्नाटकाचा
जितका भाग मराठ्यांकडे होता तितका आतांही अ-
सावा. खेरीज मदगिरी आणि गरमकोंडा हे दोन्ही
किल्ले त्यांकडे असावे. खेरीज तूर्त लष्करखर्चाव-
दल मराठ्यांस छत्तीस लाख रुपये पोंचावे. खेरीज

दरसाल चौदा लाख रुपये खंडणी म्हणून द्यावे. यारा अंतर होऊं नये.'” (कांहीं थावून) एकूण असें झालें, हैदराच्या उदयचंद्राआड ढगें आलीं. शावास, मोठी आनंदाची गोष्ट. जिकडे तिकडे आतां लोक खुशालतील.

कृष्णा.—(उसासा टाकून) पण दुसरी बातमी तुम्हीं नाहीं ऐकिली. हिजपासून जितका आनंद झाला तितकेंच किमानपक्ष अधिक तिजपासून दुःख होईल. भगवान् त्या पुरुषाचें संरक्षण करो.

जना.—काय हो, काय म्हणतां, मी नाहीं समजलों.

कृष्णा.—श्रीमंतांना कफोद्भव होऊन प्रकृति अव्यंत विघडली आहे. तूर्त स्वारी थेउरास आहे. काल रमावाईसाहेब तावडतोव निघून गेल्या. असा प्रकार आहे. नाहीं तर हैदर एव्हां धुळीस मिळाला असता.

जना.—असें काय ? अरेरे ! या दुःखाखालीं तो आनंद रसातळांत बुडाला. देवा, त्या जिवाचें संरक्षण कर. कृष्णाजीपंत, तो प्राणी गेला तर दुसरें तर काय ; परंतु केवळ महाराष्ट्राचें आज कुंकूं गेलें असें समजावें.

कृष्णा.—वास्तविक ; माधवराव गेले असतां आमच्या देशाचा प्रकाशदाता सूर्यनारायणच अस्तास गेला यांत संशय नाहीं.

जना.—आयुष्याची जर वांटणी करितां येती तर माझे मी निंमे आयुष्य त्या दयावंत प्रजापालकास दिलें असतें.

कृष्णा.—तसें होईल तर माझे मी पाऊण आयुष्य द्यावयास आतां या क्षणीं तयार आहे. अरे, पण असे दुर्विचार आमच्या मनांत कां उभे राहतात ? ईश्वर सर्व दुर्विघ्नं नाहीशीं करो. मी तर श्रीमंतांच्या दर्शनास आतां थेटास जाणार.

जना.—चला मीही येतो. अशा धन्य पुरुषाचे दर्शनासारिखा अवांतर कोणता लाभ आहे ? चला. (निघून जातात).

— प्रवेश ६.

थेउर राजवाडा.

माधवराव, नारायणराव, रघुनाथराव, सखारामपंत, वैद्य, आणखी दुसरे पुष्कळ बडे लोक.

सखारामपंत } —(बाहेरून येऊन) श्रीमंतांची
व रघुनाथराव } प्रकृति आतां कशी आहे ?

वैद्य.—हळू; आतां एव्हां थोडी उगीच, डुलकी लागली आहे. बसावें.

सखाराम.—(रघुनाथरावास) हळू, निद्रा लागली आहे. बरेंच आहे.

रघुनाथ.—हो हो; निद्रा चांगलीच.

(माधवरावास स्वप्न पडतें.)

स्वप्नामध्ये प्रथम तीन विमानें स्वर्गाहून खालीं उतरतात. एकांतून लक्ष्मीनारायण, दुसऱ्यांतून ईश्वरपार्वती आणि तिसऱ्यांतून ब्रह्मासावित्री असे येतात. त्यांजवरोवर चवथें रिकामें विमान उतरतें. मागून गंधर्व

गायन करीत येतात. माधवराव त्या सर्वांस साष्टांग नमस्कार घालतो व ते त्यास अनुक्रमें आशीर्वाद देत. त्याच्या मस्तकावर हात ठेवितात, नंतर त्यास आलिंगन देऊन पुनः आशीर्वाद देतात. शेवटीं रिकामें विमान व पांच गंधर्व खेरीज करून बाकी सर्व पुनः स्वर्गास निघून जातात. तें विमान व पांच गंधर्व अदृश्य होऊन तेथेंच राहतात. इतकें झाल्यानंतर माधवराव जागृत होतो.

माधव.—सर्व गेले ? त्यांच्या दर्शनानें मला किती आनंद झाला. दैवहीन, अभागी मी, नीच कसा येथें राहिलों ?

वैद्य—नाहीं; श्रीमंत, सर्व येथेंच आहों. आमच्या हातून सरकारचा करीत तिळमात्र अंतर पडावयाचें नाहीं.

माधव.—तुम्ही आहां ठीक आहे; परंतु मी तुम्हांस बोललों नाहीं.

वैद्य—तर श्रीमंत आम्हांशिवाय दुसरें कोणी येथें आलें नव्हतें.

माधव.—कोणी नव्हतें ? तर मग त्या देवाधि-देवांनीं मला स्वप्नांत दर्शन दिलें काय ? हे भगवन् लक्ष्मीनारायण, हे ईश्वरपार्वती, हे ब्रह्मासावित्री, महान् महान् संतांस. ज्या पदांचें दर्शन अलभ्य, तीं पदं आज माझ्या दृष्टीस पाडिलीं. त्या पदांचीं चिन्हें आज माझ्या खोलींत उमटलीं. हे प्रभो, मी दास होऊन गायन करीत बरोबर आलों असतां. मला कां टाकून गेलां ?

ग्युनाथ.—हें काय बोलतां माधवराव ?

माधव.—दादा केव्हां आलां ? मला स्वप्नांत त्या देवतांचें दर्शन झालें. त्यांनीं आशीर्वादही दिले म्हणून असें म्हणतां.

सखाराम.—स्वप्न फार उत्तम आहे. श्रीमंतांनीं दुखण्याची काळजी करूं नये.

माधव.—सखारामपंत, या दुखण्यांतून मी आतां बरा होईन ही आशाच नको. माझा अंतकाळ समीप आला तुमच्या आमच्या गांठी तास अर्धातास पर्यंतच. या अंतकाळींच्या दुखण्यापासून मला किंचितही दुःख होत नाहीं. मी जरी पाप्यांचा राजा आहे तरी आतां त्या स्वप्नापासून मला आश्वासन प्राप्त झालें आहे. मजकडे भगवंतानें दृष्टि देऊन मला पापविमुक्त केलें आहे. मी आतां या क्लेशस्थानापासून निष्कलंक आनंद ज्या ठिकाणीं नांदतो त्या ठिकाणीं चाललों. वैकुंटीच्या राण्याजवळ चाललों. त्या ठिकाणीं नारायणाचें अखंडित भजन पूजन करीन. तेच माझे जीवन होईल. हे यमा, तुझा पाश कोठें आहे ? मला तर मुळींच भासत नाहीं. पाहा दादा, सखारामपंत पाहा. माझे पाय गार पडत चालले.

सखाराम.—श्रीमंत, अशी दुष्ट वाणी कां उच्चारितां ?

रघुनाथ.—माधवराव, अगोदरच आमच्या छात्या फुटल्या, आणि वर शब्दांचे वज्रघात नकोरे वाळा माळूं.

माधव.—माझ्याविषयीं तर मला कांहींच वाटत नाहीं; परंतु दादा, तुम्हांस एक गोष्ट सांगणें आहे. नारायणा, इकडे ये (त्याचें डोळे पुसून) हा वेड्या.

दादा याजकडे पाहा. या मुलाचा सांभाळ करा. माझ्या हातून लोककल्याण व्हावे तसे झाले नाही. याच्या हातून तरी करा. मी सांगावे असे नाही; परंतु काय करूं ? राहवत नाही. तुम्हां उभयतांचे एक चित्त असल्यास, तुमचा स्नेह उत्तरोत्तर दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत गेल्यास आपल्या कुळाचे नांव चिरकाळ राहिल. सखारामपंत, तुमच्या सारखे कारभारी आतां यांना मिळणार नाहीत. ध्या, हे शिक्का मोर्तव ध्या. आजपासून राज्याचे कारभारी तुम्ही व्हा.—आतां माझ्यानें बोलवत नाहीं. णट्टा, हे विमान व गंधर्व माझी वाट पाहात उभे आहेत. (माधवरावास गंधर्व दिसूं लागतात) जाऊं द्या, आतां मला जाऊं द्या, एकदां तिच्याशीं बोलयाचें होतें. परंतु ती तर मूर्छा येऊन पडली आहे. किंवा मजबरोबर येण्याचा निश्चय करून त्या सर्तीनें देह ठेविला, कोण जाणे—होय, गंधर्व माना डोलवितात. शाबासवाई; आतां आपण उभयतां त्या सच्चिदानंदाच्या आनंदांत मिळून जाऊं. येतां येतां, आतां निघतां. माझी प्रजा सुखी राहो. दादा, अंतकाळींचे माझे आशीर्वाद त्यांस कळवा. माझे उत्तरकार्य नीट होऊं द्या. नारायणा रडूं नका. दादा, रडूं नका. सखारामपंत हे काय ? तुम्ही सुखी आसा, हे सर्व राज्य सुखी असो. माझे चित्त कोणी ढळवूं नका. मी आतां बोलणार नाहीं. हे भगवन् ! राम—राम—राम— (अखेर मोठ्यानें) राम.

(प्राण जातो).

प्रवेश ७.

आंतल्या वाजूची खोली.

रमाबाई मूर्छा येऊन पडली आहे. रमाबाईची आई, आनंदीबाई, आणखी दुसऱ्या बाया जवळ वसल्या आहेत. काहीं अंतरावर सखारामपंत, रघुनाथराव, आणखी कित्तिएक येऊन वसतात.

जवळच्या बाया—बाईसाहेब सावध व्हा, सावध व्हा. लोक एका संकटांत आहेत तो हे दुसरें उभें राहिलें. बाईसाहेब—(असें म्हणून एकच आकांत करितात).

सखा.—वायांनों, इतका आकांत करूं नका. अशानें त्या शुद्धीवर येणार नाहीत. गलवा कमी करा. हे देवा, काय हे.

रमाबाईची आई—नाहीं हो सखारामपंत. ती शुद्धीवर येत नाही. माझी बाई चालली चालली. आतां मी काय करूं? दोघांनाही माझा कसा कंटाळा आला. बाई बाई, माझ्यावर आकाश गडगडून पडलें.

रमा.—(सावध होऊन) जळो माझे दैव. मी चांडाळीण कशी जन्मास आल्यें. आज मला सोडून कसें जाणें झालें. हे तुळशी आई, मी कोणतें पाप केलें. रे देवा, आज मजवर हा कसा प्रसंग आणिलास ? हा दिवस पाहण्यास मी कशी वांचल्यें. पती-पूर्वी ज्या सवाष्णी मरतात त्या धन्य होतात. आतां मी काय करूं ? हाय हाय, एकही आज्ञा मी भंगिली नाही,

एकही वाकडा शब्द मी बोलल्यें नाहीं. अत्रां मी कसे दिवस कंठूं ? हे माते धरुत्री, घे, मला अनाथाला तूं आपल्या पोटांत घे.

आई—धरा, आवरून धरा. तिला देहाची शुद्धि नाहीं. वया, असा हंवरडा फोडूं नको. मज म्हातारोवर देव कसा कोपला ?

रमा.—आई, आतां मी येथें राहात नाहीं. माझ्याशिवाय घटकाभर करमत नव्हतें. मलाही करमत नव्हतें. यासाठीं मी जात्यें. मी बरोबर जात्यें. मी सहगमन करत्यें. माझे अवयव मात्र जें अहेत. जीव सगळा त्या शरीरांत घुटमळला आहे. झाला हाच माझा निश्चय. मी बरोबर जाणार. करा माझी तयारी करा.

इतर बाया—आईसाहेब असें करूं नका. दैवानें व्हावयाचें तें झालें. आम्हांस धनी नाहींसे झाले; आणि आमची धनीणही कां नाहींशी करितां ?

आई—नको नको. मग माझा प्राण कसा राहिल ? घरधनी गेले तेव्हां तुम्ही दोघें होतां. आतां त्यांनींही सोडिलें. माझे आई, तूं तरी सोडूं नको तूं तरी राहा. तुमच्या सर्वांच्या दुःखाचा भार मी म्हातारी कसा वाहूं. ऐक ऐक. पुरे. नको हट्ट धरूं.

रमा.—आई, असें भलतेंच सांगूं नको. तुजें म्हातारपण झालें आहे. संसारांतिल दुःखांतून तूं लवकरच मुक्त होशील; परंतु माझें आतांस तारुण्य आहे. मी जर आतां तुजकरितां राहिल्यें तर मग एक दोन वर्षांनंतर तूं गेलीस म्हणजे मग हे पाय तर अंतर-

लेच; पण तूही अंतरशील. मग निराधारी, निराश्रित, हें काळें तोंड घेऊन, वैधुव्य पदरीं बांधून लपण्यासु देखील जागा उरणार नाही. आतां गेल्यें तर लोकांत कोर्ति करून जाईन. मग गेलें तर मजकुरितां कुत्रा देखील रडणार नाही. आई, या मायापाशांत तूं पडूं नको, करा माझी तयारी करा. आणगे माझे पाढरें पातळ, आणून मला नेसवा. माझी दागिन्यांची पेटी आणून सर्व अलंकारे मजवर घाला. माझा कुंकवाचा डवा आणून मला मळवट भरा. ओंटीचें तवक आणून माझी भरा. मला जाऊन लवकर भेटूं द्या. जलदी करा, माझी वाट पाहाणें होतें आहे. अंबावाईनें विमान पाठविलें आहे. (तिला विमान दिसूं लागतें) बरोबर गंधर्व आहेत. विमान माझीच वाट पाहात आहे. आटपा, मी निघाल्यें.

(सर्व तयारी झाल्यानंतर स्वान्या निघतात.)

प्रवेश ८.

दहनाचें ठिकाण.

ब्राह्मण—चिता रचिली. आतां प्रवेश करण्याचा समय आला.

बाया—वाईसाहेब दया टेवा. आपण अक्षय सुख भोगण्यास चाललां, दया टेवा.

रमा.—सुखी असा. आपआपल्या पतीसहवर्तमान सुखी असा.

रघुनाथ.—रमावाई चाललीस ब्रया ? तूं आपल्या

देहाचें सार्थक केलेंस. आम्हांला मात्र दुष्पण दुःख
होतें .

रमा.—मामाजी नमस्कार करित्यें.

नारायण.—वैहिनी, तुम्ही चाललां ? मी नमस्कार
करितों; आतां मी वैहिनी म्हणून कोणाला हाक
मारूं ?

रमा.—भावोजी, जा आतां राज्य करा. तुमच्याकडे
पाहून तरी लोकांना आमची आठवण होओ. त्यांस
आमचा विसर पडेल असें करा.

नारायण.—नको, मला तें राज्य ~~नको~~ ~~तो~~ ~~नको~~
नको, तो जीवही नको.

रामशा.—हे सुपतिव्रते रमावाई, धन्य जोडा; स्त्री-
जातीला तूं भूषण खरी. नको, तूं नमस्कार न के-
लास तरी चालेच. तुलाच आम्ही नमस्कार करावे.
हे देवी, देव तुजवर पुष्पवृष्टि करोत.

रमा.—मी सर्वांना नमस्कार करित्यें—हे भग-
वन् नारायणा, वसिष्ठअरुंधतीच्या दर्शनासाठीं, स्व-
र्गां पतिसहवर्तमान अखंडवर्षे वास करण्यासाठीं,
सासर व माहेर हीं दोन्ही कुळें उद्धरण्यासाठीं, आम-
च्या हातून जे अन्याय व ज्या हत्या झाल्या असतील
त्यांच्या निवारणासाठीं, मी आज पतीशीं सहगमन
करित्यें. हे इंद्र, चंद्र, सूर्य, अग्नि, वायो, रुपा असों
द्यावी. हे राजाधिराज यमधर्मा, आपलीही रुपा
असावी. (लोकांना) येत्यें आतां. आमच्या प्री-
तींत जसा भंग होणार नाही तसा तुमच्यांतही न
होओ. येत्यें.

४" (प्रवेश करित्ये.)

लोक-गेली गेली विश्वजननी, आमची मातुश्री
गेली, आज आमच्या राज्याची लक्ष्मी गेली, शो-
मा गेली, आज आमच्या संकटांस आरंभ झाला.
धन्य धन्य हे माउली तू धन्य. तुजवीण आम्ही पर-
देशी झालो. आतां आमचें कोण पालन करील तें
करो.

(सर्व दुःख करीत निघून जातात.)

समाप्त.